

ISSN 2521-6341

Volume 6
Number 2

2022

Journal of Baku Engineering University

ECONOMICS AND
ADMINISTRATION

Journal is published twice a year
Number-1. June, Number-2. December

An International Journal

<http://journal.beu.edu.az>

Founder

Havar Mammadov

Editor-in-chief

Elchin Suleymanov

Editor

Mayis Azizov

Farid Jabiyev

Editorial board

Altay Ismayilov (Azerbaijan, Baku Higher Oil School)

Elsever Ibadov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Firudin Sultanov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Hazi Eynalov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Murad Isgandarov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Nasimi Kamalov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Tarbiz Aliev (ANAS, Institute of Economy)

Tayyar Mustafayev (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Vilayat Valiyev (Azerbaijan, Azerbaijan Technical University)

Khanlar Haydarov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Samir Guliyev (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Yadullah Hasanli (Azerbaijan, Azerbaijan State University of Economics)

International Advisory board

Alina Danilowska (Poland, Warsaw University of Life Sciences)

Alp Malazgirt (Rep. of Korea, SolBridge International School of Business)

Anthony Adamthwaite (USA, University of California Berkeley)

Gregory R. Quinet (USA, Southern Polytechnic State University)

James Dingley (UK, Francis Hutcheson Institute)

James F. Rinehart (USA, Troy University)

Manouchehr Mokhtari (USA, University of Maryland)

Mark S. Hiatt (USA, Southern Polytechnic State University)

Manuela Tvaronaviene (Lithuania, Vilnius Gediminas Technical University)

Nalan Basturk (Netherlands, Erasmus University Rotterdam)

Robert Powel (USA, University of California Berkeley)

Ronny L. Richardson (USA, Southern Polytechnic State University)

Shahriyar Muhtarov (Poland, Vistula University)

Tara Sinclair (USA, George Washington University)

William Patrick Leonard (Rep. of Korea, SolBridge Inter. School of Business)

Executive Editors

Shafag Alizade

Assistant Editors

Rufat Mammadov

Design

Ilham Aliyev

Contact address

Journal of Baku Engineering University

AZ0101, Khirdalan city, Hasan Aliyev str. 120, Absheron, Baku, Azerbaijan

Tel: 00 994 12 - 349 99 66/78 Fax: 00 994 12 349-99-90/91

e-mail: jr-eco.adm@beu.edu.az

web: <http://journal.beu.edu.az>

facebook: Journal Of Baku Engineering University

Copyright © Baku Engineering University

ISSN 2521-6341

ISSN 2521-6341

Journal of Baku Engineering University

**ECONOMICS AND
ADMINISTRATION**

Baku - AZERBAIJAN

JOURNAL OF BAKU ENGINEERING UNIVERSITY

ECONOMICS AND ADMINISTRATION

2022. Volume 6, Number 2

CONTENTS

DOES BANK SIZE AND LEVEL MATTER IN INVESTMENT: CASE OF AZERBAIJAN <i>Gunduz Asadli, Elvin Alirzayev</i>	71
ANALYSIS OF ELECTRONICS SECTOR IN AZERBAIJAN <i>Albina Hashimova</i>	82
İCTİMAİ POLİTİKANIN ETİMOLOJİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARININ TƏHLİLİ <i>Manaf BAĞIR-ZADƏ</i>	96
MÜƏSSİSƏLƏRDƏ İNSAN RESURSLARININ İNKİŞAFINDA DAVAMÇILARIN HAZIRLANMASI MEXANİZMİNİN YARADILMASI <i>Təyyar Mustafayev, Zaur Əlizadə</i>	107
EKONOMİK KALKINMA MODELLERİNİN TEORİK TEMELLERİ <i>Murad İsgəndərov</i>	114
BANK SİSTEMİNİN LİBERALLIQ SƏVİYYƏSİNİN ÖLKƏLƏRARASI MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ <i>Orxan Sultanov, Günay Şamilzadə</i>	130
AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SƏNAYƏSİNİN İNKİŞAFI ÜÇÜN HƏYATA KEÇİRİLƏN TƏDBİRLƏRİN NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ <i>Vəliyev Ceyhun Amin</i>	139
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏLİLLƏRİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ <i>Jalə Əliyeva Rəhman qızı</i>	146

UOT:336.71

DOES BANK SIZE AND LEVEL MATTER IN INVESTMENT: CASE OF AZERBAIJAN

GUNDUZ ASADLI

Baku Engineering University
gunduzasadli@gmail.com, gesedli@std.beu.edu.az

ELVIN ALIRZAYEV

Academy of State Customs Committee
Elvin.Alirzayev@asca.edu.az

ABSTRACT

This study will discuss about risk levels of banks, how to deal with them and how to survive while taking some risks although indicators show that banks can face deep losses if they agree to look ahead with them. To show risk levels of banks, this article will use some statistical information of banks and give some assumptions from financial statements. Moreover, there are two Azerbaijani and UK banks so as to show differences. Although almost all British banks perform more transactions than Azerbaijani banks, investors should predict how much banks have expenditures or what kind of losses banks may face in immediate or within the next years in the future just before investing procedure. While the profitability of the banks may be very much seen in the reports, profitability rates could suddenly drop in the coming years and investors may face a difficult situation. This article will make some predictions by using appropriate formulas.

Key words: bank, investment, risk, ratio, financial statements, ROA, ROE, NIM, C/I

İNVESTİSİYALARDA BANKIN HƏCMI VƏ SƏVIYYƏSİ ƏHƏMİYYƏT KƏSB EDİRMİ: AZƏRBAYCAN VƏ BÖYÜK BRİTANIYA BANKLARINDAN TƏCRÜBƏ

XÜLASƏ

Bu araşdırmada bankların risk səviyyəsi, onlarla necə mübarizə aparmalı və bəzi riskləri alarkən necə sağ qalmalı olduqları müzakirə olunacaq, halbuki göstəricilər göstərir ki, banklar onları gözlətməyə razılaşsalar, dərin itkilərlə üzləşə bilərlər. Bankların risk səviyyəsini göstərmək üçün bu məqalədə bankların bəzi statistik məlumatlarından istifadə olunacaq və maliyyə hesabatlarından bəzi fərziyyələr veriləcək. Bundan başqa, fərqləri göstərmək üçün iki Azərbaycan və Böyük Britaniya bankı mövcuddur. Baxmayaraq ki, Böyük Britaniya banklarının demək olar ki hamısı Azərbaycan bankları ilə müqayisədə daha çox tranzaksiya yerinə yetirir, investisiya proseduru reallaşdırmadan öncə bankların nə qədər xərclərinin olmasını, yaxın və ya növbəti illərdə hansı növ itkilərlə üzləşə biləcəyini proqnozlaşdırıb sonra investisiya etmək lazımdır. Bankların gəlirliliyi hesabatlarda çox görsənsə də, növbəti illərdə birdən-birə gəlirlilik səviyyəsi aşağı düşə bilər və investorlar çətin vəziyyətlə qarşılaşa bilərlər. Bu məqalədə, münasib formulalardan istifadə etməklə müəyyən proqnozlar veriləcəkdir.

Açar sözlər: bank, investisiyalar, risk, koeffisiya, maliyyə hesabatları, ROA, ROE, NIM, C/I.

ИМЕЕТ ЛИ ЗНАЧЕНИЕ РАЗМЕР И УРОВЕНЬ БАНКА В ИНВЕСТИЦИЯХ: ОПЫТ БАНКОВ АЗЕРБАЙДЖАНА И ВЕЛИКОБРИТАНИИ

РЕЗЬЮМЕ

В этом исследовании будут обсуждаться уровни риска банков, как с ними бороться и как выживать, принимая на себя некоторые риски, хотя индикаторы показывают, что банки могут столкнуться с глубокими потерями, если они согласятся смотреть с ними вперед. Чтобы показать уровни риска банков, в данной статье будет использована некоторая статистическая информация о банках и даны некоторые предположения из финансовой отчетности. Кроме того, есть два азербайджанских и британских банка, чтобы показать различия. Хотя почти все британские банки совершают больше транзакций, чем азербайджанские банки, инвесторы должны предсказать, сколько у банков расходов или с какими потерями банки могут столкнуться в ближайшее время или в течение следующих лет в будущем непосредственно перед процедурой инвестирования. В то время как прибыльность банков может быть очень хорошо видна в отчетах, ставки доходности могут внезапно

упасть в ближайшие годы, и инвесторы могут столкнуться с трудной ситуацией. В этой статье будут сделаны некоторые прогнозы, используя соответствующие формулы.

Ключевые слова: банк, инвестиции, риск, коэффициент, финансовая отчетность, ROA, ROE, NIM, C/I

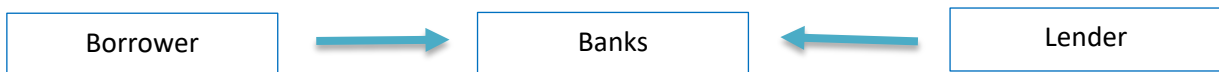
1. Introduction

Today Banks rise their funds with the help of investors. It could be issuing stocks or selling bonds for some period of time. On the other side, investors can choose direct or indirect way to do their business. Financial markets have an important role to develop process of attracting investors for investing in companies or banks.

Direct method – When there is no need for any 3rd party between borrower and lender in financial markets. They find each other with their own efforts. There are some drawbacks of direct method: they have to cover all expenses (information/research cost, cost of risk when one of these sides fail)

Indirect method – In this method, there is 3rd party like banks, they provide services for investors about to cover some expenses as mentioned before.

Problem: When investors choose banks, main decision has to be given that which bank investors can invest. To analyze this problem, first of all, investors must look at financial statements of banks to compare which bank in appropriate situation for investor's expectations. There are many calculation methods to see how they are different from each other and which bank has to be invest in.

This study also will help us to answer this question:

Which factors are important to compare them, and in this way, we also can compare Azerbaijan and foreign banks with their financial statements.

Financial Statements (Statement of Financial Position, Statement of Profit or Loss, Owner's Equity, Statement of Cash Flow and Disclosure notes) is vital in analyzing company's performance. Owing to this reason, they are open to users (internal: internal management, owners/partners, employees; external: investors, lenders, tax authorities, customers, suppliers and public) so as to follow company's current situation.

2. Literature Reviews

Banks are very convenient for investors to meet all their needs and investors are rational. They make strong efforts to maximize their profits. The paramount thing is making decision about how banks will perform while there is financial crisis or banks can default etc.

1. "Credit relationships between banks and their clients are based both on formal, written credit agreements and informal understandings and accords," explains Kristina Furusten (2009)

of the Department of Business Studies. "Clients are presumed to operate opportunistically at the expense of the banks, but not vice versa."

During the 1990s financial crisis, Swedish banks increased collateral requirements and unexpected credit cancellations. They breached verbal agreements more often than had been usual and altered the practices that governed their relationships with clients. They took more frequent recourse to terms of written agreements. Companies with financial difficulties faced poorer prospects for obtaining support from their banks.

"The conclusion is that contractual relationships are characterised by mutual opportunism when banks find themselves in crisis situations", "Individual companies need to appreciate that their agreements with banks are dynamic, that the conditions are subject to change over time and that banks always have the advantage when it comes to interpretation," says Kristina Furusten (2009).

2. From 2008 through 2010, the U.S. government was forced to act as the liquidating agent for more than 300 banks. MIT accounting professor Joao Granja (2014) shows that the banks with better disclosure practices received higher bids for their assets, and regulators were able to conduct those liquidations more cheaply.

Overall, Granja finds, failing banks that had filed documents with the Securities and Exchange Commission (SEC) saw a 7.8 percentage point increase in the portion of their assets bought by other firms during bankruptcy auctions, since potential buyers were better able to understand and trust the value of the assets. "More transparency reduces information asymmetry, making bidders more willing and more confident about bidding for these assets," says Granja, an assistant professor of accounting at the MIT Sloan School of Management.

3. Negative interest rate policies - where nominal rates are set below zero percent - have been introduced in Europe and Japan to stimulate flagging economies. (University of Bath, 2019)

Negative interest rates are supposed to stimulate the domestic economy by facilitating an increase in the demand for bank loans. In theory this could increase new capital investment by firms and domestic consumption, via credit creation. But the research has shown that bank margins were being squeezed, curbing loan growth and damaging banking profits.

4. Big Banks versus Small Banks: Size does not matter – It was written by Frances Coppola and he also argued that small banks play a pivotal rule in some cases.

"In UK, the Secondary Banking Crisis of 1973-5 was a disastrous wholesale run on small unregulated property lenders: the Bank of England bailed them out because they were putting the UK's large clearing banks at risk, threatening the financial system. Even then, interconnectedness, not size, was the principal cause of systemic risk.

Small banks serve the economy well: they provide reasonably safe places for savings and are a source of essential finance for households and businesses. Small local banks are widely believed, with some justification, to be more effective providers of finance to local businesses than large national or international banks, because local knowledge makes their staff better able to assess risk, and proximity to households and businesses makes them better able to manage relationships.

But small banks can behave just as badly as large ones. They can become too reliant on unstable wholesale funds and lend too much at too high a risk. And they can be corrupt and fraudulent. The "small banks good, big banks bad" meme simply does not fit the facts."

5. "Numerous banks started show an inclination to hire Chief Risk Officers in a response to new laws and regulations put in place following financial meltdowns so as to tackle risk in the 1980s."

Despite the fact that they hired those people in order to reduce the likelihood of happening of the risks, however, Chief Risk Officers actually led to increase in risk behavior helping lead Wall Street into its biggest crash since the Great Depression.

Many regulations put in place especially after Enron Scandal so as to require from banks and other major corporations to better manage and address fraud.

"The punch line here is that many banks responded to these laws by taking risk experts and putting them up in the C-suite, making them executives and giving them a lot more power in the bank. CEOs did this to show that, 'We are complying with the law and taking risk seriously.' However, for a number of reasons, their efforts had the opposite of the intended effect."

(American Sociological Association)

3. Methodology

Ratio analyses are the best methods while looking into financial statements. Investors can see in which situation banks perform and can decide where they have to invest in. Let's compare two Azerbaijan banks and two different foreign banks, and give some assumptions about results. There are many ratios we can use, and even we can generate new ratios when we want to compare different cases between banks.

Firstly, let's compare two big banks but different countries.

Balance Sheet and Income Statement of **Santander Bank**

Santander Bank is a leading bank in the U.S., U.K. etc. and one of the largest retail and commercial banks. As part of Santander Group, it draws on its global experience from being active in 25 countries and from its 160 years of banking history.

Balance Sheet of Santander Bank (mln)	2020	2019
Assets		
Cash and balances at central banks	41250	21180
Financial assets at fair value through profit or loss	3614	3702
Financial assets at amortised value	231194	239834
Financial assets at fair value through other comprehensive income	8950	9747
Property, plant and equipment	1734	1967
Other assets	5590	5272
Total assets	292332	281702
Liabilities		
Financial liabilities at fair value through profit or loss	3018	3161
Financial liabilities at amortised cpst	270063	259179
Retirement benefit obligations	403	280

Tax, other liabilities and provisions	2912	3065
Total liabilities	276396	265685
Equity		
Total shareholder's equity	15774	15857
Non-controlling interests	162	160
Total equity	15936	16017
Total liabilities and total equity	292332	281702

Income Statement of Santander Bank (mln)	2020	2019
Net interest income	3443	3292
Non-interest income	532	881
Total operating income	3975	4173
Operating expenses before credit impairment, provisions and charges	-2452	-2499
Credit impairment losses	-645	-221
Provisions for other liabilities and charges	-273	-441
Total operating income credit impairment, provisions and charges	-918	-662
Profit before tax	605	1012
Tax on profit	-134	-279
Profit after tax	471	733
Attributable to:		
Equity holders of the parent	452	714
Non-controlling expenses	19	19
Profit after tax	471	733

If we compare only changes in 2 years in Santander Bank, we can see that cash equivalent is more in 2020 in comparison with 2019. This means that liquidity is more in 2020 and if bank faces some losses, they can cover more of it in comparison with the previous year.

To use cash equivalent indicator, we can calculate some ratios like Current Ratio (Current Assets/Current Liabilities) or Cash Ratio (Cash/Current Liabilities) to see how bank is operating today against their short term loans because when they get lost with current liabilities they have to utilize their cash equivalents to cover their losses.

Additionally, often used ratios:

ROA (2020)	Net Income / Total Assets	0.001611182
ROE (2020)	Net Income / Total Equity or Capital	0.029555723
NIM (2020)	Interest Income - Interest Expense / Total Assets	0.020165428
C/I (2020)	Non-interest expenses/net interest income + non interest income	0.004779874

Here ROA (Return on Assets), ROE (Return on Equity), and NIM (Net Interest Margin) are positive indicators but C/I (Cost/Income) shows negative indicator about how bank's expense is against their income. When the answer is low, it means company is operating well against expenses.

	Balance sheet of Kapital Bank	2020	2019
1	Assets	4412658	3584384
1	Cash and cash equivalents, including cash blocked cash	982937	590913
1.2	Trading and investment securities	404441	820155
1.3	Deposits on Banks and other financial institutions	982032	681743
1.4	Loans on Banks and other financial institutions	8500	609
1.5	Loans on customers	3470831	1536376
1.6	Other assets	299377	168959
2	Liabilities	3912409	3162903
2.1	Deposits	3308278	2700440
2.1.1	a) deposits of individuals	979176	925922
2.1.2	b) deposits of legal entities	2329102	1774518
2.2	Liabilities on Central Bank and State Funds	2160	500
2.3	Liabilities on credit institutions and other financial institutions	320502	221164
2.4	Debt securities	0	0
2.5	Current tax liabilities	25179	22972
2.6	Deferred tax liability	0	0
2.7	Subordinated debt liabilities	8500	0
2.8	Other liabilities	247790	217826
3	Capital	500247	421480
3.1	Share capital	225850	225850
3.2	Profit(loss) from changes in stock price	800	800
3.3	Retained Earnings	238215	167864
3.4	Common Reserves	35382	26966
4	Total liabilities and capital	4412656	3584383

Kapital Bank (former United Universal Joint-Stock Bank) is the **largest bank in terms of branch network in Azerbaijan**. The Bank operates under banking license №244 issued by the Central Bank of the Republic of Azerbaijan on 25 February 2000. Kapital Bank's major shareholder is Pasha Holding Ltd. (99.81%).

	Income Statement of Kapital Bank	2020	2019
1	Interest Income	106498	93295
1.1	Loans to customers	93880	74377
1.2	Interest Income on loans to bank and other financial institutions	173	40
1.3	Interest income on deposits in banks and other financial institutions	5807	7692
1.4	Interest income on trading and investment securities	4295	9294
1.5	Other Interest Income	2343	1892
2	Interest Expenses	12646	16433
2.1	Interest on deposits	11839	15510
2.2	Interest Expenses on liabilities to Central Bank and State Fund	1	0
2.3	Interest Payment on attracted loans	422	834
2.4	Interest Payment on money market instruments	0	0
2.5	Interest on securities	0	0
2.6	Other Interest Expenses	384	89

3	Net Interest Profit(loss)	93852	76852
4	Non-Interest Income	48432	36038
5	Non-Interest Expenses	58951	46335
6	Targeted reserves created for possible losses	-10573	6505
7	Profit/loss before Income taxes	93904	60061
8	Income taxes	19010	12435
9	Net profit for the period	74893	47626

ROA (2020)	Net Income / Total Assets	0.016972313
ROE (2020)	Net Income / Total Equity or Capital	0.149712042
NIM(2020)	Interest Income - Interest expense / total assets	0.021268813
C/I (2020)	Interest expenses / (net interest income + non interest income)	0.414319249

We can take an example of Santander and Kapital Bank of Azerbaijan as a competitor as you would see above.

1st main thing is related with ROA (Return On Assets). Here we can notice the profit of Kapital Bank is less in comparison with another bank, but ROA (Net Income / Total Assets) of Kapital Bank (0.01697231) are high than Santander Bank (0.001611182).

Let's look at the Total Debt Ratio to compare which bank in bad situation:

Santander Bank's Total Debt Ratio = 0.945487

Kapital Bank's Total Debt Ratio = 0.88663318

As you can see above, Santander is more in risky situation rather than Kapital Bank, so due to our calculations Kapital Bank appears an appropriate option while only compare these two banks. But numbers are important and while we multiple to whatever we want accounts, we will see big numbers in terms of Santander Bank.

These results are not only factors to measure for comparing the risk level of banks. As pointed out of view before, a lot of ways exist to compare banks even investors can generate new ratios whatever they want to know about which factor is in which situation against another factor.

Unlike ratio analyses, investors can use **common size method** to see how much area these factors have.

Income Statement of Santander	2020
Net interest income	86.6
Non-interest income	13.4
Total operating income	100%
Operating expenses before credit impairment, provisions and charges	62%
Credit impairment losses	16.20%
Provisions for other liabilities and charges	6.86
Total operating income credit impairment, provisions and charges	23%
Profit before tax	15.2
Tax on profit	3.2
Profit after tax	11.8

Here we generate all percentages with dividing **by total operating income** accordingly, and investors can see which portion is enough for sustainability to the next periods.

Total Expenses + provisions and charges + tax + profit after tax = 100%

62% + 23% + 3.2% + 11.8% = 100

And now let's compare 2 small size banks but different countries.

	Balance Sheet	9/30/2021	12/31/2020
1	Assets:	906,865	830,916
1.1	Cash and cash equivalents, including blocked cash	303,527	257,414
1.2	Trading and investment securities	118,718	89,017
1.3	Deposits in banks and other financial institutions	16,150	31,354
1.4	Loans to banks and other financial institutions	3,306	11,788
1.5	Loans granted to customers	456,625	423,332
1.6	Property and equipment	15,985	19,197
1.7	Intangible assets	734	694
1.9	Other assets	20,836	21,275
2	Liabilities:	802,742	732,201
2.1	Deposits	621,947	546,172
2.1.1	a) deposits of natural persons	238,332	232,540
2.1.2	b) deposits of legal entities	383,615	313,632
2.2	Liabilities to the central bank and state funds	4,536	4,536
2.3	Liabilities to credit institutions and other financial institutions	150,840	141,635
2.4	Subordinated debt obligations	5,950	20,038
2.5	Other obligations	19,469	19,820
3	Capital:	104,124	98,715
3.1	Share capital	101,300	101,300
3.2	Retained earnings	-5,141	-10,474
3.3	General resources:	7,965	7,888
4	Total liabilities and equity	906,865	830,916

Rabitabank, launched in 1993, soon expanded its scope of activities covering different economic fields and turned into an all-purpose bank. Currently, customers of Rabitabank are the enterprises representing trade, production, construction, agriculture, transport, communication, and other fields. At the same time, the bank provides all types of financial services to individuals.

	Income Statement	9/30/2021	9/30/2020
1	Interest income:	39,662	34,047
2	Interest expense:	9,879	8,874
3	Net interest income (loss)	29,783	25,173
4	Non-interest income:	20,706	9,771
5	Non-interest expenses:	34,102	21,377
6	(Target reserves created for possible losses)	9,761	9,694
7	Profit (loss) before income tax	6,625	3,873
8	Income Tax	0	0
9	Net profit for the period	6,625	3,873

ROA(2020)	Net Income / Total Assets	0.007306
ROE(2020)	Net Income / Total Equity or Capital	0.06363
NIM(2020)	Interest Income - Interest Expense / Total Assets	0.032841
C/I (2020)	Non-interest expenses/net interest income + non interest income	0.675441

Generally, these four formulas are impeccable to gauge the level of risk of the bank. However, let's look at another bank's financial statements so as to see whether its financial statements are appropriate or not in order to invest there.

Financial assets			
Cash and cash equivalents (note 3)	\$	414,631	\$ 365,582
Taxes receivable (note 4)	29,603	28,828	
Accounts receivable (note 5)	43,976	56,722	
Loans, deposits and advances	355	374	
Land held for resale	41,237	47,105	
Investments (note 6)	74,935	47,939	
Investment in the Halifax Regional Water Commission (note 7)	203,778	204,697	
<hr/>			
Financial liabilities			
Accounts payable and accrued liabilities (note 8)	127,717	120,504	
Deferred revenue	63,312	61,978	
Employee future benefits (notes 9 and 10)	68,349	64,675	
Solid waste management facilities liabilities (note 11)	4,539	3,646	
Long-term debt (note 12)	133,986	171,623	
	397,903		422,426
<hr/>			
Net Financial Assets	410,612	328,821	
Non-financial assets			
Tangible capital assets (note 15)	1,841,656	1,852,372	
Inventory and prepaid expenses	13,393	14,624	
1,855,049	1,866,996		
<hr/>			
Accumulated surplus (note 16)	\$	2,265,661	\$ 2,195,817
<hr/>			

Halifax (previously known as Halifax Building Society and colloquially known as The Halifax) is a British banking brand operating as a trading division of Bank of Scotland, itself a wholly owned subsidiary of Lloyds Banking Group.

Revenue Budget 2021 2020			
Taxation	\$	810,082	\$ 823,487 \$ 798,880
Taxation from other governments	40,189	40,760	38,850
User fees and charges	70,859	74,605	130,640
Government grants	48,381	102,161	83,331
Development levies	1,728	2,937	3,698
Investment income (note 6)	3,680	4,500	9,608
Penalties, fines and interest	11,454	7,545	11,636
Land sales, contributions and other revenue	37,312	38,546	50,598
Increase in investment in the Halifax Regional Water Commission before remeasurement (loss) gain (note 7)	2,310	2,310	6,143
Grant in lieu of tax from the Halifax Regional Water Commission (note 7)	6,113	5,951	5,078
Total revenue	1,032,108	1,102,802	1,138,462
<hr/>			

Expenses			
General government services	147,937	126,368	123,868
Protective services	240,773	238,349	239,365
Transportation services	287,524	287,352	287,390
Environmental services	47,697	47,366	43,222
Recreation and cultural services	129,897	132,311	148,738
Planning and development services	31,646	33,829	31,834
Educational services	164,154	164,154	158,676
Total expenses	1,049,628	1,029,729	1,033,093
Annual surplus	(17,520)	73,073	105,369
Accumulated surplus, beginning of year	2,195,817	2,195,817	2,075,692
Remeasurement (loss) gain from investment in Halifax Regional Water Commission (note 7)	-	(3,229)	14,756
Accumulated surplus, end of year		\$ 2,178,297	\$ 2,265,661 \$ 2,195,817

Despite the fact that ratios play pivotal part in investing, however, sometimes it is possible to see negative result because of upsurge of expenses. Accumulated situation at the beginning or end of the year have to be given besides other accounts in financial situations so as to see overall situation.

4. Conclusion

This article comprised financial statements as a main factor to analyze 4 different banks and 2 countries (Azerbaijan and United Kingdom) to know about which side is beneficial for investors. Thus, before making any decision, consider ratio analyze or common size method that might be very helpful to decide decisions.

For selection side, calculation method is efficient for investors. Moreover, if the results of two banks are very close, investors can decide to diversify its portfolio between banks. In this case, investor decreases unsystematic risk level, which it depends from investor's own choice. Another risk level is systematic risk which can't be reduce, but it can be predicted and hedging them (inflation, depression, recession etc).

Besides, investors follow the situation year to year of financial statement of banks in comparison with previous years and form to take decisions. For instance, why the expenses are very high, but last year it was approximately four times low. After that, look at the financial statements, follow another accounts and calculate ration, then investor can figure out where is the source of the problem.

Additionally, there are two types of investors: risk lovers and risk aversion. Risk Aversion side acts carefully and avoid more risks to take, so they agree low income to earn. On the contrary, risk lovers who loves to agree for taking more risks, even they see that, for instance, company's profit is high and there will be some large investments. Investors agree to take a risk with investing to this company, even though these investments can fail.

In spite of making notes of just a few ratios in this article, investors can create even new ratios for themselves in case if they want to be sure for the circumstances.

In order to minimize the risk level, educated experts or the accountants of the company should check the financial statements in time (quarterly, semi-annually, or annually). Risks are countless and unlike investment risks, there are credit risk, operational risk, market risk, liquidity risk to name but a few. Each risk has its own characteristics and they address some specific issues. Owing to thousands of transactions, it is possible to run up against range of difficulties on behalf of the banks. In the considerations of foregoing, to cite as an example, in case if there is no any liquid assets, the likelihood of bankruptcy is high.

In conclusion, nowadays, it is easy to abuse financial statements without any check-ups to convince investors. Financial statements always has to be taken into control by empowered authorities or relevant people so as to keep up-to-date information. The best method to measure or compare account in financial statements is ratios. Although there are range of them, each of them play a pivotal rule so as to see the current and correct situation of the banks.

REFERENCES

1. Uppsala University. "Crises Lead Banks To Operate More Opportunistically." ScienceDaily. ScienceDaily, 21 September 2009. www.sciencedaily.com/releases/2009/09/090921134704.htm
2. Massachusetts Institute of Technology. "Study quantifies costs when failed banks shun financial transparency." ScienceDaily. ScienceDaily, 10 January 2014. www.sciencedaily.com/releases/2014/01/140110103524.htm
3. University of Bath. "Negative interest rate policies are backfiring, study shows: Unintended consequence of unconventional stimulus initiative is to stifle domestic demand as commercial bank profits are squeezed." ScienceDaily. ScienceDaily, 29 August 2019. www.sciencedaily.com/releases/2019/08/190829150423.htm
4. Big banks versus small banks: size does not matter <https://www.forbes.com/sites/francescoppola/2013/12/10/big-banks-versus-small-banks-size-doesnt-matter/?sh=1181bcfa1367>
5. Annual Financial Reports of Santander Bank <https://www.santander.com/en/shareholders-and-investors/information-for-shareholders-and-investors/annual-financial-report>
6. Annual Financial Reports of Kapital Bank <https://www.kapitalbank.az/en/reports>
7. Annual Financial Reports of RabitaBank <https://www.rabitabank.com/en/reports>
8. Annual Financial Reports of Halifax Bank halifax.ca/city-hall/accountability-transparency/financial-statements
9. Banks hired risk officers to mitigate risk in years before collapse. It didn't go so well <https://www.sciencedaily.com/releases/2017/07/170714142837.htm>
10. List of Banks in the United Kingdom <https://thebanks.eu/banks-by-country/United-Kingdom>
11. List of Banks in Azerbaijan – Global Ranking and Finance Review <https://www.globalbankingandfinance.com/list-of-banks-in-azerbaijan/>
12. The prominent indicators of Banks <https://www.clearpointstrategy.com/bank-kpis/>
13. Major risk for Banks <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/finance/major-risks-for-banks/>

UOT:338.47

ANALYSIS OF ELECTRONICS SECTOR IN AZERBAIJAN

ALBINA HASHIMOVA

Azerbaijan State Academy Of Physical Education And Sport

Customs Academy of State Customs Committee

Albina.hashimova@sport.edu.az

BAKU, AZERBAIJAN

ABSTRACT

Internet marketing emerged in the early 1990s when text-based sites began posting product information. Now Internet marketing is more than selling information products, now there is information space, software products, business models and many other goods and services. Companies like Google, Yahoo, and MSN have taken over and segmented the online advertising market by offering native advertising services to small and medium-sized businesses. Return on investment improved and costs decreased. This type of marketing has been the foundation of modern capitalism, allowing anyone with an idea, product or service to reach the widest possible audience.

The use of the term "Internet marketing" generally refers to direct response marketing strategies traditionally used in direct mail, radio, and television advertising, except here applied to the Internet business domain.

These methods, whether in the B2B (business-to-business) or B2C (business-to-consumer) sector, have proven to be very effective when used on the Internet due to their ability to accurately track statistics coupled with the ability to maintain relatively constant contact with consumers. This ability to accurately analyze is now ubiquitous, which is why you often see terms like ROI - return on investment, conversion rate - effective visit rate (also known as website conversion), as well as statistics on sales, demand and other data instantly. you can get.

Keywords: Internet marketing, ICT sector analysis, electronic commerce, IT industry, online advertising.

AZƏRBAYCANDA ELEKTRONİKA SEKTORUNUN TƏHLİLİ

XÜLASƏ

İnternet marketinqi 1990-cı illərin əvvəllərində mətn əsaslı saytlar məhsul məlumatlarını yerləşdirməyə başladığında ortaya çıxdı. İndi İnternet marketinqi informasiya məhsullarının satışından başqa bir şeydir, indi informasiya məkanı, proqram məhsulları, biznes modelləri və bir çox digər mal və xidmətlər ticarəti var. Google, Yahoo və MSN kimi şirkətlər kiçik və orta sahibkarlara yerli reklam xidmətləri təklif edərək onlayn reklam bazarını götürdü və seqmentləşdirdi. İnvestisiya gəliri yaxşılaşdı və xərclər azaldı. Bu marketinq növü, fikri, məhsulu və ya xidməti olan hər kəsin mümkün qədər geniş auditoriyaya çatmasına imkan verən müasir kapitalizmin təməli olmuşdur.

"İnternet marketinqi" termininin istifadəsi ümumiyyətlə ənənəvi olaraq birbaşa poçt, radio və televiziya reklamlarında istifadə olunan birbaşa cavab marketinq strategiyalarına aiddir, yalnız burada İnternet iş sahəsinə tətbiq olunur.

Bu metodların, istər B2B (biznesdən biznesə), istərsə B2C (işdən istehlakçı) sektorunda olsalar da, istehlakçılarla nisbətən daimi əlaqə qurma qabiliyyəti ilə vurulan statistikanı dəqiq izləmə qabiliyyəti sayəsində İnternetdə istifadə edilərkən çox təsirli olduğu sübut edildi. Bu dəqiq təhlil qabiliyyəti artıq hər yerdə yayılmışdır və bu səbəbdən ROI - investisiya gəliri, dönüşüm nisbəti - təsirli ziyarət nisbəti (vəb sayt çevrilməsi kimi də bilinir) kimi terminləri tez-tez görə bilərsiniz, eyni zamanda satış, tələb və digər məlumatlarla bağlı statistik məlumatları dərhal əldə edə bilərsiniz.

Açar sözlər: İnternet marketinqi, İKT sektorunun təhlili, elektron ticarət, İT sənayesi, online reklam.

АНАЛИЗ СЕКТОРА ЭЛЕКТРОНИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

Интернет-маркетинг появился в начале 1990-х годов, когда текстовые сайты начали размещать информацию о продуктах. В настоящее время интернет-маркетинг-это не что иное, как продажа информационных продуктов, торговля информационным пространством, программными продуктами, бизнес-моделями и многими другими товарами и услугами. Такие компании, как Google, Yahoo и MSN, взяли на себя и сегментировали рынок онлайн-рекламы, предлагая услуги нативной рекламы малым и средним

предприятиям. При этом окупаемость инвестиций улучшилась, а расходы снизились. Этот тип маркетинга стал основой современного капитализма, позволяя любому, у кого есть идея, продукт или услуга, охватить как можно более широкую аудиторию. Использование термина "интернет-маркетинг" обычно относится к стратегиям маркетинга с прямым откликом, которые традиционно используются в прямой почтовой рассылке, радио- и телевизионной рекламе, и они применимы лишь к бизнес-пространству в интернете. Эти методы оказались очень эффективными при использовании в интернете, благодаря их способности точно отслеживать статистику, умноженную на способность относительно постоянного взаимодействия с потребителями, будь то в секторе B2B (бизнес-бизнес) или B2C (бизнес-потребитель). Эта способность к точному анализу уже повсеместна, и поэтому часто Вы можете видеть такие термины, как рентабельность инвестиций - рентабельность инвестиций, коэффициент конверсии - эффективный коэффициент посещаемости (также известный как конверсия веб-сайта), а также мгновенно Вы можете получать статистические данные о продажах, спросе и другой информации.

Ключевые слова: интернет-маркетинг, анализ сектора ИКТ, электронная коммерция, IT-индустрия, интернет-реклама.

Introduction

Internet marketing is the practice of using all aspects of traditional Internet marketing that affect the main elements of the marketing mix: price, product, place of sale and promotion. The main goal is to get the maximum effect from the site's potential audience.

The main elements of the Internet marketing complex:

Product - The things you sell online must be of good quality. It competes not only with other sites, but also with traditional stores.

Price - It is generally accepted that the price on the Internet is lower than in a regular store because of the savings. Track prices and regularly compare with your competitors.

Promotion - a series of actions to promote both the site and the product as a whole in the network. Contains a huge arsenal of tools (search engine promotion, contextual advertising, banner advertising, email marketing, affiliate marketing, viral marketing, stealth marketing, interactive advertising, blogging, etc.).

The point of sale - the point of sale, that is, the site. both graphic design and site usability play a major role. It is also necessary to pay attention to the loading speed, working with payment systems, delivery conditions, working with customers before, during and after the sale.

Internet marketing has been associated with several business models. The main models are business-to-business (B2B) and business-to-consumer (B2C). B2B consists of companies doing business with each other, while B2C involves selling directly to the end consumer. The first to emerge was the B2C model. The B2B scheme turned out to be more complex and came into force later. A third, rarer model is the user-to-user (P2P) model, in which ordinary Internet users exchange and sell goods to each other. An example of this is the international eBay auction or the Kazaa file sharing system.

Internet marketing is a part of e-commerce. This is also called online marketing. It can include areas such as web integration, information management, PR, customer service and sales. E-commerce and internet marketing have become popular with the expansion of the internet and are an integral part of any normal marketing campaign. The online marketing and advertising segment is growing both in the consumer sector, which can be proven by the emergence of new online stores every day and in the B2B market. The main advantages of Internet marketing are

interactivity, the possibility of the most accurate targeting, the possibility of post-click analysis, which leads to the maximum increase in indicators such as website conversion and ROI of online advertising. Internet marketing includes system elements such as contextual advertising, SEO, website promotion.

Internet marketing primarily gives the consumer access to information about products. Any potential consumer can use the Internet to get information about the product, as well as purchase it. If he doesn't have information about a product or can't find it, he is likely to buy another product from a competitor.

The use of Internet marketing methods is aimed at saving money (sales department employees' salaries and advertising), as well as expanding the activities of companies (transition from the local market to the national and international market). Moreover, both large and small companies have more balanced chances in the fight for the market. Unlike traditional advertising media (print, radio and television), it is not very expensive to enter the market through the Internet. An important point is that, unlike traditional marketing methods, Internet marketing gives an accurate statistical picture of the effectiveness of a marketing campaign.

Compared to other media marketing (print, radio and television), internet marketing is growing very fast. It is gaining more and more popularity not only among businesses, but also among ordinary users who want to promote and earn money from their effective websites or blogs. However, in developed countries, internet marketing and advertising costs account for about 5% of total advertising costs[1,2].

Restrictions

Limitations in Internet marketing create challenges for both businesses and consumers. If the consumer has a slow Internet connection, it is difficult to use animated video, promotional films and high-quality graphics in advertising, although in principle the speed problem is a matter of time, there are fewer "slow" users every day. Dial-up is replaced by high-speed Internet.

Another concern is that online marketing does not allow the consumer to try the product before buying. But most consumers have a simple solution to this problem. They get acquainted with the product they are interested in in a regular store and make a purchase in an online store. For example, Germany passed a law in 2000 that allows any buyer to return an online purchase without explanation and get a full refund. It is one of the main reasons why e-commerce has developed so much in Germany. Another limiting factor is the limited payment methods consumers trust. However, in principle, all these restrictions apply only to B2C.

Security issue

Security issues are very important for both companies and consumers who engage in online commerce. Many consumers are afraid to shop online because they are not sure that their personal information will remain private. There are cases where online trading companies have been caught disclosing confidential information about their customers. Some have advertised on their websites that they guarantee the privacy of consumer information. By selling information about their customers, such companies violate not only their own stated policies, but also the laws of several states.

Some companies collect information about consumers, then offer the consumer to withdraw this information from the database in the currency database. One way or another, many consumers do not know that their private information is exposed and cannot prevent this information exchange between unscrupulous companies.

The issue of security is one of the main concerns for companies that are serious about doing business on the Internet. Encryption is one of the main methods used to ensure the security and privacy of data transmitted over the Internet.

Internet advertising is a special type of advertising using various Internet tools. The concept of advertising space is closely related to Internet advertising.

Advertising space - a space allocated in the design of the advertising platform for placing a certain type of advertising materials. It is considered good practice to design an ad area where the site is clearly separated from the main content. As a rule, "first screen" ad spots are more expensive, meaning that a web page does not need to be scrolled to be viewed.

WWW-server is the basis of advertising on the Internet. The site is developed by the company independently or with the help of a third party. As a rule, company information, history, offered products and services, latest news, etc. The placement (structuring) of this information is carried out depending on the realized advertising goals. Sometimes some product groups have their own sites: for example, Volkswagen created a separate Beatles site dedicated only to an updated version of a popular car model[3,4].

At the heart of the web server are the descriptions of the goods or services, but if you have managed to present the product, the next step is to induce the potential consumer to buy it. For these purposes, the sites provide complete information on possible ways and places to purchase goods and services. However, creating your own website is only half the battle; then you need to advertise it. For your site to work - you need to know about it.

The most common way to advertise a site is to simply show the Internet address in all advertising materials. You need to put some effort into actively promoting your site within the current advertising campaign. Sometimes, to attract new visitors, it is not enough just to show the address of a new website, you need to present it in an unusual way - so that users want to visit it and find out what other surprises your site has prepared.

The Internet also has its own means of advertising: advertising on thematic and general information sites, banner networks, e-mail marketing, advertising through search engines and directories, communication exchange.

Banners - graphic images (usually 468x60 pixels) embedded in the www-page structure - are actually hidden links to a specific site. The task of the poster is to attract the user's attention and force him to start moving to a pre-prepared www-server, where the main advertising action actually takes place. Server owners use a banner ad network to advertise their resources or products and services to visitors to all kinds of information and entertainment sites. In order to most effectively advertise your site using a banner network, you must first correctly define the target group of potential customers for your company.

In addition, when creating advertising banners, it is advisable to use such symbols and slogans that may be of interest to your potential customer, and not to everyone who sees this banner in general. To sell goods and services, you need to attract those who can buy them.

Advertising on the Internet is particularly interesting due to its targeting, its ability to have a focused effect on a specific target group. For example, you may serve your ads only to Microsoft employees in the United States. The cost of placing an ad depends on the traffic of placements, the number of impressions, and from a few dollars per thousand impressions to several hundred - a day's stay on a certain server. The price of ordinary, graphic (GIF and JPG) banners is 50 dollars, the cost of new-generation interactive (animated) banners with ShockwaveFlash, CGI, Java technologies is 70-It is between \$100. For more information about banner ads, visit www.promo.ru.

Internet users use the services of search engines and directories when searching for information (according to statistics, 90% of Internet users use them). This type of Internet resource is one of the most visited on the web and therefore the most used for advertising purposes[5,6,7].

In addition to placing paid banner ads, search engines and directories allow you to create free ads. Rather, - first of all, they are a search engine for www-servers and therefore free advertising. For this purpose, the server goes through a free registration procedure in the search engine, after which the name and short description appear as one of the options to answer the request of a network user looking for the information he needs.

Search engines find hundreds of pages matching a query, but display each one with short lists of 10-20 links. First, the most relevant pages according to the system are displayed. Therefore, the main task performed when registering a server is to ensure that your pages are at the front of search results for keywords related to the topic of your page. In order to achieve the necessary results, it is recommended to seek the help of qualified specialists who can correctly "register" the www-server in search engines.

Electronic marketing; is the introduction of the goods or services offered for sale in the web environment and the implementation of marketing activities in this environment. This in definition; Advertising of the product for sale in the web environment is related to the e-marketing promotion function. The implementation of marketing activities in this environment is the measures related to the development, evaluation, distribution and promotion of the goods or services offered for sale.

In some cases, companies resort to sponsoring or creating their own thematic www-servers. Sponsorship refers to sites that are not relevant to the company's business. In general, advertising on the Internet is not much different from other types of advertising- the theory of segmentation of markets by the same principles and groups of users. Only the means and methods of application change, but the essence remains.

The special role of ICT in the development of both the world and national economy, in accelerating the transition to a knowledge-based economy, is generally recognized. Penetration of ICT in various areas of human activity and transformation of information into a global source has led to a sharp increase in the demand for information technology specialists (IT specialists) in the labor market. For example, today there is a shortage of IT specialists in almost all 27 countries of the European Union. According to experts, the number of IT vacancies could increase from 750,000 to 1 million by 2020, compared to 274,000 in 2013. education. There is an increasing demand for IT professionals and their insufficient supply in developed countries such as the United States and Canada.

CIS countries, including Azerbaijan, also faced the problem of mismatch between demand and supply of IT specialists. Problems of mismatch between demand and supply of IT professionals in the labor market. Currently, the labor market and the education market have different mechanisms and time frames for action. While the education system evolves based on long-term policies and strategies, the IT industry must adapt to rapidly changing market demands and technological innovations to remain competitive in global, national and local markets. With this in mind, many countries are taking policy initiatives to develop new technologies and tools to manage the supply and demand for IT professionals.

Measures such as the standardization of competency models, the development of professional and relevant educational standards in the IT sector with the participation of employers, and the expansion of admissions to specialized IT faculties help to bring labor markets and IT education closer together, but both of these areas continue to operate in parallel. Reducing the discrepancy between supply and demand in Azerbaijan's labor market, and especially IT segment staffing issues, are also among the most important issues.

It is no coincidence that a lot of attention is paid to the issues in various political documents. Thus, in the "2014-2020 National Strategy for the Development of the Information Society in the Republic of Azerbaijan", special attention was paid to the training of qualified personnel capable of producing high-tech products and services that compete in the world market. The strategy states that increasing the country's competitiveness and expanding the export potential of the ICT industry is primarily related to the formation of appropriate human potential. Here the training of highly qualified IT personnel at different educational levels is linked to the development goals of the ICT sector and the needs of the sector. Systematic renewal of IT education and adaptation to market requirements, as well as expansion of scientific personnel training in innovative areas of ICT are the main priorities for personnel training in the industry. From this point of view, on the one hand, the analysis of different models of two-way communication between the education system and the labor market and development is of particular importance, taking into account the context of the country, and taking into account the context of the country, a national model that is the most suitable for increasing the suitability of the education system to the demand in the labor market and the systematic formation of demand.

It is characterized by the difficulty of obtaining reliable information about the labor market situation of IT professionals and the inconsistency of the flow of information that forms supply and demand. On the one hand, the lack of official data on demand and supply for IT specialists, connected with the lack of perfect methods of collecting statistical data in this field, and on the other hand, the difficulty of obtaining accurate information due to the non-transparency of the activities of IT companies, does not allow to get an adequate preliminary picture.

The state of the ICT industry is only quantitatively based on objectively measured indicators. As for the qualitative aspects of supply and demand, their evaluation is possible only on the basis of expert evaluations. This makes it necessary to conduct alternative research based on questionnaire methods. World experience investigating the demand and supply of the ICT industry shows that in many countries, special structures (centers, institutes) engaged in the systematic collection and analysis of qualitative and quantitative indicators of the labor market of IT specialists have been operating for a long time. The use of primary and secondary data sources greatly contributes to creating the most complete picture of development trends in the

ICT industry. Taking into account the world experience, the research group of the Institute of Information Technologies of ANAS, which includes the authors of this article, decided to start a sociological study to get preliminary information about the situation of demand and supply in the labor market of IT specialists. Sociological research of the labor market in the field of information technologies the main goal was to determine the situation in the field of staffing in the IT sector from the perspective of demand and supply of IT specialists in the labor market[8].

The monitoring of the labor market of IT specialists conducted in Azerbaijan by ANAS Institute of Information Technologies for the first time in 2008 made it possible to answer a number of pressing questions. As a result of the analysis of the current situation in the field of continuous professional training in the Republic, it appeared that the training provided in the IT sector partially solved the problem of skill mismatch.

Thus, specialized IT education in the country does not keep pace with the development of the IT sector and cannot produce IT specialists who meet the requirements of the labor market in terms of both quantity and quality of acquired professional knowledge and skills. Although basic training is not satisfactory, the systematic emergence of new technologies, software platforms and methodologies for solving IT problems leads to a sharp decrease in the life cycle of modern information technologies and acquired IT knowledge and skills. At the same time, this leads to corresponding changes in the requirements of the labor market (employers) for the professional and quality characteristics of IT specialists. This, in turn, carries out the task of systematically updating the content of IT training programs both in the formal education system and in the framework of continuous professional training. In addition, the results of the survey showed that today the labor market in Azerbaijan is not yet sufficiently saturated with the required personnel. Indicators of the demand for qualified IT specialists include:

- 1) lack of skills in certain IT professions and specialties, vacancies that are difficult to fill (quality indicators);
- 2) occupation of IT jobs by persons belonging to the related fields;
- 3) the fact that personnel units are far from IT by students and representatives of other professions and specialties in the field of information technologies.

It should be expected that with the increase in demand for IT specialists, the number of non-core specialists on the supply side of IT specialists will increase, and vice versa, the decrease in the demand for IT specialists will reduce the desire of employers to attract specialists from other fields of activity for IT-related vacancies. In 2014, the employees of the Institute of Information Technologies conducted a second study on the labor market of IT specialists.

The purpose of the following research is to determine the situation in IT sector staffing both in terms of market and demand (employers) and supply (training), to highlight the trends by comparing the results of two surveys on the main indicators of the labor market, to highlight the trends, the structure of specialization and the knowledge and skills of IT specialists. requirements are observed in the industry to determine the degree of market saturation with IT professionals and to estimate the share of non-core professionals working in IT positions. A somewhat difficult task in the evaluation of human resources of the IT industry is the identification of IT professionals who have changed the field of professional activity. International experience shows that determining the number of IT specialists who have changed

the field of professional activity and are dismissed due to natural age is a very difficult task and practically difficult to implement.

Of the European countries, only the Netherlands and Ireland determine this information today. For this purpose, every year in the Netherlands, based on a specific methodology, Maastricht University's Center for Education and Labor Market Research - ROA (Education and Labor Market Research Center, founded in 1986) conducts a survey among graduates who graduated from an educational institution 1.5 years ago. Analysis of demand and supply in the labor market of IT specialists. The second sociological study is based on the proposed methodology for the implementation of the first survey. In order to determine the state, dynamics and development prospects of the market of information technology specialists, the information base of the study was prepared with the results of a sample survey conducted among three types of respondents.

- 1) IT specialists (main example);
- 2) IT specialists;
- 3) Employers represented by business entities of all forms of ownership based on the IT profile.

Unlike the first survey, the sample size of the second survey is more representative. Thus, the total sample included 2,350 respondents (% 60.6 - men, 39.4% - women), including 2,017 respondents working as IT professionals, 146 employers and 187 experts. The main sample, determined on the basis of the cluster sampling method, consists of homogeneous groups distributed both in the regions of the country and in the main sectors of the economy, which allows to ensure the representativeness of the obtained data to a certain extent[9].

The growing demand for IT specialists, as well as the relatively high salary level of the latter, is the reason why specialists move from other strategically important areas of the economy to the field of information technologies. This fact is reflected in the answers given by IT specialists to the question about the qualification they received at universities. Thus, 58.5% of those working as IT specialists have IT profile education; 15.7% are potential recent graduates of IT majors (physics and mathematics, engineering); 26.2% of the respondents receive a university degree with specialties that have nothing to do with IT (biologist, lawyer, journalist, economist, architect, chemist, etc.). This means that more than a quarter of respondents who took part in the survey as IT specialists have a basic education in specialties that are completely away from information technology. According to the first survey, the shares of this category were 45%, 29% and 26%, respectively. A comparative analysis of the results of two surveys shows a continuous flow of specialists from other fields of activity to the IT field. The presence of such a situation is a cause for concern, because on the one hand, it may reflect a shortage of IT professionals, and on the other hand, it may be an indicator of the transfer of IT professionals to other specialties. Therefore, in our view, further research is required to determine the causes of the observed situation.

In addition to the problems in IT education, 53.5% of the respondents rate their qualifications as quite high in terms of labor market requirements, 42.1% give an average rating, only a small part of the respondents - 4.4% consider their qualifications as unpromising they do. This is natural, because the educational and intellectual levels of the subjects are different, and not all students acquire the same knowledge and skills during the educational process: among

them there are those who are very talented, as well as those who have average and weak abilities, which is further reflected in the positions they hold. career development, relationship etc.

The motivation factor for choosing a specialty is also important here. In terms of determining the compliance of the received education with the requirements of the institution where IT specialists work, the majority of respondents (43.8%) noted full compliance. In addition, 28.7% of IT professionals think that the received education partially meets the requirements of the institution, 17.3% of respondents see a poor match, and 10.2% rate the level of applied training and the availability of industry experience as extremely low. According to 67.9% of IT specialists, practical experience increases the chances of finding a job, therefore they positively evaluate the opportunity to work from a student desk and gain practical skills, and 40.2% of IT specialists note the importance of independently filling in missing knowledge and skills. The analysis of the degree of compliance of information technology specialists with the requirements of the institutions where they work through the prism of the forms of ownership of the acquired knowledge and skills shows that among the respondents who chose the "full compliance" option, the majority (73.1%) were employed in state enterprises for the first time. Today, in many government agencies, especially in the IT sector in the scientific field, the salary of an IT specialist is quite low against the background of the average salary in the labor market and the limited opportunities to motivate specialists, of course, affects the distribution of IT specialists. Thus, it is a common phenomenon today, often by government agencies, to hire students or university graduates with little or no work experience and the cost of their efforts to "finish their education". First of all, these IT specialists, who want to get acquainted with the real work environment and develop their professional skills, temporarily fill the available vacancies and are currently on the staff tables of state institutions they accept to work for the intended low wages.

The analysis of the answers to the question about the reasons that negatively affect the training of IT specialists by educational institutions that meet the requirements of the labor market showed that 23.8% of employers and IT specialists see morally outdated training programs and material-technical base for this reason. Indeed, today Pascal and C ++ are the leaders in teaching programming languages in most universities of Azerbaijan, while modern software platforms are taught only in some universities of the country. In addition, 22.7% of respondents point to the isolation of the knowledge and skills provided in universities from the real work environment, i.e. labor market requirements that create barriers to employment; 20.6% noted that there are limited opportunities for students to undergo practical education, as a result of which the latter could not acquire applied knowledge and special skills; 17.5% refers to the low performance levels of many teachers, caused by the aging of both themselves and their knowledge and skills; 15.4% pay attention to the unsatisfactory level of salaries in educational institutions and, accordingly, the lack of incentives supporting the systematic "self-expression" of IT specialists. Strengthening the social partnership between education and the IT industry can again be shown as a way out of this situation[10,14].

It is worth noting the positive trends observed in the relations between universities and the IT industry in recent years, which is reflected in the responses of IT professionals and employers of IT companies and in the comparison of the results of the two surveys. Thus, 68.8% of employers and professionals (against 64% according to the first survey) considers it appropriate to establish direct contact with educational institutions with an IT profile. This is a rather heartening result that once again confirms the relevance of taking into account labor market

requirements in the education system with the active participation of employers in educational processes. The majority of employers, 79.1% (78% according to the 2008 survey), expressed an interest in participating in the planning and development of training and production programs for the IT specialties they are interested in, which recognizes the importance of direct involvement of IT representatives.

Of course, the training of qualified specialists for a dynamic field such as information technology requires direct cooperation of education with employers, one of these directions may be to provide the latter with an opportunity for students to undergo industrial experience. According to the results of the survey, 54.8% of interviewed employers and specialists (compared to 51.5% in 2008) showed a positive reaction to the question of accepting internships in IT fields of interest to students; 39.1% (-36.5% according to the first survey) indicated both interest and opportunity. The results of the study of the requirements for educational diplomas of employers and IT specialists showed that the majority of specialists (51.9%) consider it mandatory to have a higher education diploma in the fields of physics, mathematics, engineering and IT when hiring specialists for IT vacancies; 29.5% of them prefer IT profile education diploma; For 18.6%, the direction of specialization is not important. The answers are entirely related to the current situation in the IT professional labor market, as the demands of "downsizing" may further increase the unmet demand for IT professionals.

The purpose of this study is to assess the impact of internet advertising on consumer behavior in Azerbaijan.

A questionnaire was developed to measure this effect. The questionnaire consists of 4 parts. The first part contains questions reflecting the demographic characteristics of the participants. The second part contains questions about the message content of online advertisements. The third part consists of questions that reflect consumers' thoughts about mobile marketing. The last part covers questions about the reason for the purchase.

The research hypotheses are defined as follows;

H1: The reason for purchase differs according to the gender of consumers.

H2: There is a positive relationship between the message content of online advertisements and the purchase motive.

H3: There is a positive relationship between mobile marketing and purchase motive.

H4: Online advertising message content has a positive and significant effect on purchase intention.

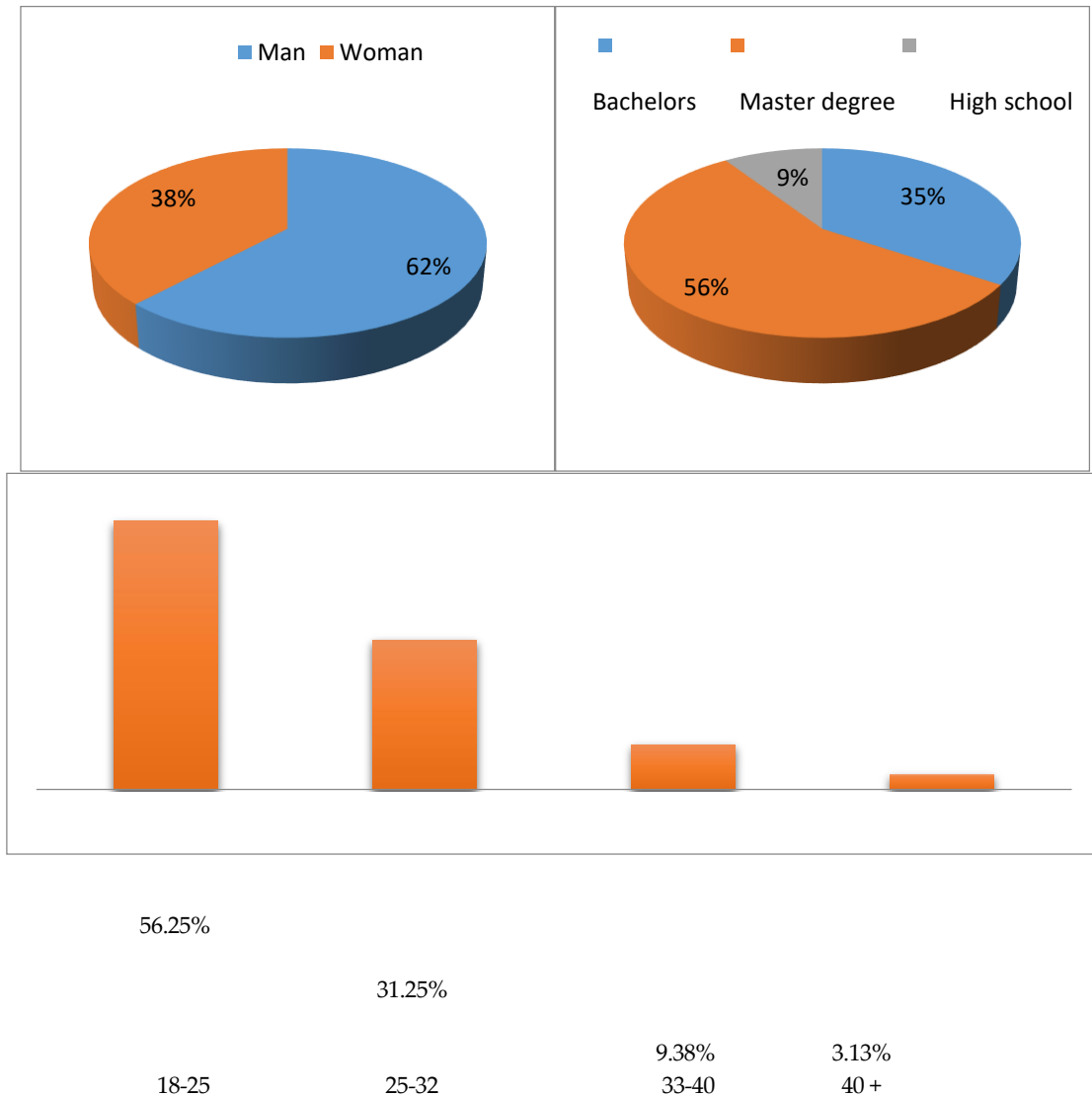
H5: Mobile marketing has a positive and significant effect on purchase intention.

Expressions expressing the effect on the reason for the purchase of Internet advertisements Likert evaluated with the scale. Data were analyzed using SPSS 22 (Statistical Package for the Social Sciences) software. Reliability analysis, frequency, t-test, correlation and regression analyzes were used in data analysis[11,15].

First, the demographic characteristics of the Respondents are shown in the graphs below.

Figure 1.

Demographic characteristics of participants

Source: Compiled by the author as a result of a survey.

38% of the 100 respondents are women and 62% are men. 35% of the respondents have a bachelor's degree, 56% have a master's degree, and 9% have a secondary school education. 56% of respondents are 18-25 years old, 31% are 25-32 years old, 9% are 33-40 and 3% are 40 and older.

The table below shows which platforms participants are most likely to encounter online ads on.

Table 1: Online advertisements

Expressions	Percent
Applications	40%
Games	10%
Video sharing platform	30%
E-mail	10%
Social networks	20%

Source: Compiled by the author as a result of a survey

As can be seen from the table, the respondents encounter online advertisements mostly in applications, video sharing platforms and social networks. The other 20% are games and e-mail.

Before performing statistical analyses, the reliability level of questions measured by Likert scale was checked. Cronbach's alpha value should be determined to determine the reliability of the questions. If this value is greater than 0.7, it indicates that the questionnaire has a high level of reliability. The result of the reliability test is presented in the table below.

Table 2: Reliability test

Cronbach's Alpha	Number of statements
0.76	7
0.89	5
0.89	3

Source: Compiled by the author as a result of a survey.

As can be seen from the table, the value of Cronbach's alpha ranges from 0.76 to 0.89. This questionnaire shows that the questions have a high level of reliability.

A t-test was performed to test the first hypothesis of the study. The results are presented in the table below.

Table 3: T-test results

T value	P value (level of significance)
0.608	0.55

Source: Compiled by the author as a result of a survey.

A significance level of 5% was used to test the hypothesis. Since the p value of the t test is greater than the significance value ($0.55 > 0.05$), the first hypothesis (H1: The reason for purchase differs according to the gender of consumers) is not accepted. Therefore, the reason for purchase does not differ between women and men.

The second and third hypotheses of the research work (H2: There is a positive relationship between the message content of online advertisements and the reason for purchase.

H3: There is a positive relationship between mobile marketing and purchase motive.) correlation analysis was used to test. Correlation analysis is a statistical method used to determine whether, if any, there is a relationship between two variables, in which direction and to what extent.

Table 4: Correlation analysis

		Online advertising content	Online marketing
Online advertising content	Pearson Correlation	1	.698**
	Sig. (2-tailed)		.000
	N	100	100
Online marketing	Pearson Correlation	.698**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
	N	100	100
sale	Pearson Correlation	.648**	.610**
	Sig. (2-tailed)	.000	.000
	N	100	100

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Source: Compiled by the author as a result of a survey.

Pearson's coefficient was used in the correlation analysis. The correlation coefficient is denoted by r , and the value of r ranges from -1 to +1. As can be seen from Table 4, there is a moderately strong (0.65) but positive correlation between online advertising content and purchase. A P value of less than 0.05 indicates that this relationship is statistically significant. Thus, the second hypothesis of the study is accepted.

There is also a positive (0.61) relationship between online marketing and purchase reason. A P value of less than 0.05 indicates that this relationship is statistically significant. This confirms the truth of the third hypothesis of the study.

Finally, regression analysis was performed to test the fourth hypothesis.

Table 5: Regression results

Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
	B	Std. Error	Beta		
1 (Constant)	.334	.523		.639	.528
2 Online advertising content	.549	.253	.434	2.173	.039
3 Online marketing	.313	.203	.308	1.542	.135

a. Dependent Variable: sale

Source: Compiled by the author as a result of a survey.

Because the p value of the online advertising graduate variable is less than 5%, the effect of this variable on the purchase motive is statistically significant. At the same time, the effect of this variable on the purchase reason is positive. This confirms the truth of the fourth hypothesis of the study (H4: Online advertisements have a positive and significant effect on the reason for purchasing message content.) [12,13].

However, the effect of the online marketing variable on the purchase reason is not statistically significant ($p=0.13>0.05$). This means that the last hypothesis (H5: Mobile marketing has a positive and significant effect on the purchase motive) is not accepted.

REFERENCES

1. Ağakışiyev M.A., Məmmədrzayev M.M. (2018), "Kommersiya fəaliyyətinin təşkili", Bakı, "Elm" 234 səh.
2. Bayramov A. (2015), "Biznesin əsasları", Bakı, "Elm" 45 səh.
3. Bədölov N. (2014), "Reklam bazarı: təhlillər, proqnozlar"; İntellekt-servis". Müəlliflər qrupunun rəhbəri. Bakı, "Elm və Təhsil" 745 səh.
4. Əlizadə A. (2015), "Reklam və kommunikasiya sistemi. Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti", Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 321 səh
5. Əsgərov S.Ə. (2012), "Reklam" Bakı, "Elm" 678 səh.
6. Fedotova.L.N.(2015), "Kommunikasiya prosesində reklam", Bakı, "Azərneşr" 123 səh.
7. Manafov İ. (2015), "360 Dərəcə Brandinq", Bakı, "Mütərəccim" 76 səh.
8. Vəliyev R. (2015), "Marketing bu gün", Müəlliflər qrupunun rəhbəri. Bakı, "Elm" 211 səh.
9. Philip K. (2016) "Kotler ve Pazarlama" (Çeviri: Aishe Özyağcı, Yayıncılık Sistemleri), 286 s.
10. Pioners F. (2012) "İnternet Pazarlama Olanakları İnterneti Mal ve hizmet ve satış için hedef pazar tarafından sunulan", 1b, İstanbul.: Edebiyat baskısı, 413 s.
11. 11. Rock İ. (2015). "Pazarlama Bi't anadır!", İstanbul, Haziran, 314 s.
12. Tagiev R. (2015). "E-ticaret ve internet pazarlamacılığı", yüksek lisans tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 112 s.
13. Tek Ö.B., Özellekle E. (2015). "Modern pazarlamanın prensipleri". İzmir: Amerika Birleşik Devletleri damgası, 355 s.
14. <https://www.cfin.ru/press/practical/2011-08/06.shtml>
15. <https://apa.az/az/xeber/media-xeberler/MTRS-sdri-Teleradio-sahsind- satis-reklam-sistemi-unsuyt-v-lisenziyalasmaya-yanasma-dyismlidir- colorredMUSAHIBcolor-595181>

UOT: 320.6, 352–354

İCTİMAİ POLİTİKANIN ETİMOLOJİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARININ TƏHLİLİ

Manaf BAĞIR-ZADƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti

mbagirzade@beu.edu.az

XÜLASƏ

Tarixi inkişaf prosesinə baxdıqımızda, siyasət və idarəetmə elm sahələrindəki yeni anlayışların və yanaşmaların meydana gəlməsində qərb dünyasının üstünlük təşkil etdiyini görməktəyik. Sovetlər Birliyinin dağılmasıyla xüsusilə Azərbaycanın idarəetmə, siyasət və iqtisadiyyat elm sahələrinin qərb elminə inteqrasiyası imkanı yaranmışdır. Bu inteqrasiyanın ən problemli məsələlərindən biri terminoloji yetərsizliyin olmasıdır.

Beləliklə, məqalənin əsas hədəfi Azərbaycan elm adamlarına və tələbələrinə istiqamətlənmişdir. Bu səbəbdən məqalənin əsas məqsədi “siyasət” və “politika” deyimləri arasındakı etimoloji qeyri-müəyyənliyinin aradan qaldırılmasıdır. Bu iki deyim əslində iki fərqli disiplin olduğunu, metodoloji əsasları təhlil edilməsi ilə göstərilmişdir. Nəticə olaraq iki fərqli elm sahəsində eyni “siyasət” termininin işlədilməsinin yalnız olduğu, praktik-tədbiqli xüsusiyyət daşıyan politika anlayışında retroduktiv düşüncə əsas xüsusiyyət daşdığı qənaətinə gəlmək mümkündür.

Açar sözlər: Tədbiqi siyasət, Politika, İctimai Politika, İctimai İdarəetmə

ANALYSIS OF ETYMOLOGY AND METHODOLOGY BASIS OF PUBLIC POLICY

ABSTRACT

When we look at the historical process of development, we see that the Western world dominates the emergence of new concepts and approaches in the fields of political and managerial sciences. With the collapse of the Soviet Union, it became possible to integrate the fields of administration, politics and economics of Azerbaijan with Western science. One of the most problematic issues of this integration is the lack of terminology.

Thus, the main purpose of the article is addressed to Azerbaijani scientists and students. For this reason, the main purpose of the article is to eliminate the etymological uncertainty between the words "politics" and "policy". It has been shown that these two expressions are in fact two different disciplines by analyzing their methodological foundations. As a result, we can conclude that the use of the same term "politics" in two different fields of science is incorrect, and retroductive thinking is the main feature in the concept of policy, which has practical and applied significance.

Key words: Applied Politics, Policy, Public Policy, Public Administration

АНАЛИЗ ЭТИМОЛОГИЧЕСКИХ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ОСНОВ ПУБЛИЧНОЙ ПОЛИТИКИ

РЕЗЮМЕ

Когда мы смотрим на исторический процесс развития, мы видим, что западный мир доминирует в появлении новых концепций и подходов в областях политических и управленческих наук. С распадом Советского Союза появилась возможность интегрировать области управления, политики и экономики Азербайджана с западной наукой. Одним из самых проблемных вопросов этой интеграции является отсутствие терминологии.

Таким образом, основная цель статьи адресована азербайджанским ученым и студентам. По этой причине основной целью статьи является устранение этимологической неопределенности между словами «политикой» и «полисой». Было показано, что эти два выражения на самом деле являются двумя разными дисциплинами, путем анализа их методологических основ. В результате можно прийти к выводу, что использование одного и того же термина «политика» в двух разных областях науки является неправильным, а ретродуктивное мышление является основной чертой в понятии полиси, имеющей практико-прикладное значение.

Ключевые слова: прикладная политика, политика, публичная политика, государственное управление.

1. Tədqiqat Metodu

Məqalədə tədqiqatın predmeti gərəyi hipotetik-deduktiv və abstraktiv-məntiqi metod istifadə edilərək, semantik və etimoloji əsasda təhlil həyata keçirilmişdir. "İctimai politika" anlayışının Azərbaycan dilində uyğun terminolojiləşdirməsi nəticələrinin tədqiqat çərçivəsində doğrulanması və ya yalnışlanması, gerçək mənənin müəyyən olmadığı məzmunlardan çıxan nəticələrin təklif edilməsinə söykənən hipotetik-deduktiv metod vasitəsi ilə həyata keçirilməkdədir. Eyni zamanda mücərrəd (abstraktiv) olan məqalədəki başlıca fikiri, məntiqi olan konkret nümunələrlə təhlili üçün abstraktiv-məntiqi metod istifadə edilmişdir. Hər iki metod kameral araşdırma xüsusiyyəti daşıyır. Tədqiqatda siyasət, "politika", idarəetmə, iqtisadiyyat və fəlsəfə kimi elm sahələri arasındakı metodoloji meyillərin öyrənilməsi və sinifləndirilməsinə çalışılmışdır.

2. Giriş və Politika (policy)

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa ilə, iqtisadi, siyasi, ictimai və elmi dəyişikliklərə üz tutmuşdur. Bu dəyişikliklərin böyük hissəsi siyasət və idarəetmə elminin inkişaf istiqamətində öz əksini tapsada bəzi elmi anlayışların gündəlik təsərrüfat səviyyəsində qaldığının şahidi olur. Müstəqillikdən öncə həyata keçən idarəetmə yanaşmasının ictimai idarəetmə və dövlət idarəçiliyini əhatə edən elm sahəsinə özünəməxsus təsiri olmuşdur. İçərisində Azərbaycanda olmaqla, sosialist ölkələrinin siyasət və idarəetmə elm sahələri, xüsusi ilə qərb ölkələri olmaq üzərə digər dünya ölkələri ilə nisbətdə dar və partiya elitesinin subyektiv maraqları çərçivəsində formalaşmışdır. Bu səbəbdən idarəetmə sahəsində əvvəllər ümumiyyətlə istifadə olunmayan yanaşma və anlayışlarla qarşılaşma hallarının artması və yaranan boşluğun qeyri-peşəkar doldurulması cəhdləri yaranmışdır. İdarəetmə sahəsində qarşımıza çıxan ən böyük yetərsizliklərdən biri, qərb ölkələrində idarəetmə elmində istifadə edilən anlayışların Azərbaycan dilində terminoloji qarşılığının olmamasıdır. Beləliklə, fərqli elmi anlayışların ixtiyari deyimlərdə istifadə edilməsi etimoloji mahiyyətsizliyin meydana gəlməsinə səbəb olur. [14, s.332-336]

Siyasət və politika terminlərinin Azərbaycanda oxşar mənaları vardır. Bugünkü elmi ədəbiyyatda "politika" termini ingiliscə "policy" olan başqa bir fenomeni təsvir etmək üçün də istifadə olunur. Bu məqalədə "Policy" fenomeninin Azərbaycanca qarşılığı üçün "politika" ifadəsinin işlədilməsi də təklif olunur. Bu qeyri-müəyyənliyin səbəbi odur ki, "politics" ifadəsinin ingiliscə qarşılığını "politics" və "policy" kimi iki mənada tərcümə etmək mümkündür. Çünki Qərb mənbələrində siyasi analiz ikili xarakter daşıyır. Birincisi nəzəri siyasi analiz "Political analysis" (daha çox siyasət sözünə yaxındır), ikincisi isə tətbiqli siyasi (politik olaraq deyəbiləcəyimiz) analiz olan "policy analysis"dır. Buna baxmayaraq bu analiz növləri bir-biriylə əlaqəli və təyin edicidir. Eyni mənəni xarakterizə edən "policy", Türkiyə türkçəsində "siyasa" və "politika" və Azərbaycanca "siyasət" və "politika" deyimləri istifadə edilir. Bu anlayış, prinsip izah edən, tutulan yol, hədəf təyin edən, istiqamət göstərən, üsul, proqram və qərarlar kimi mənalar verilməkdədir. [21, s.354] Bu çalışmada iki mənəli "siyasət" sözünün yerinə "politika" termini istifadə olunacağıdır. Çünki politika deyimi istifadə olunduğu mövzu baxımından öz keyfiyyətini müəyyən etmək xüsusiyyətinə malikdir. Bundan əlavə, Türk dilli elmi ədəbiyyatlarda da, siyasət və politika deyimləri qəti şəkildə fərqləndirilərək, "policy" sözünə qarşılıq politika deyiminin istifadə olunması vərdiş halına gəlmişdir. Beləliklə, dövlətin suverenliyi, özəl sektor, fərdlərin, qrupların və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti "politika" termininin mövzudur.

Politika qərar qəbul etməyi müəyyən edən və nəticələrə rəşional olaraq əldə etməyi təmin edən şüurlu prinsiplər sistemidir. Niyyətərin bəyan edilməsi olan politika, müəyyən protokollardan və proseslərdən ibarətdir. Ceyms Andersona görə politika, əlaqədar problemin araşdırılması və aktorun və ya aktorların izlədiyi və məqsədi olan hərəkət istiqamətidir.[2, s.16] Ümumiyyətlə prosedurlar və proseslər üst səviyyə idarəçilər və məmurlar tərəfindən hazırlanır və inkişaf etdirilir, şura və ya üst rəhbərlik orqanı tərəfindən politika formasında təsdiqlənir. Bu politikalar həm subyektiv həm də obyektiv qərar verməyi təyin edir. [8]

Davranışların məcbur edilməsi və ya qadağan edilməsini təmin etməkdə olan qanun və qaydalardan fərqli olaraq politika, lazımlı nəticələri almaq üçün hərəkətləri istiqamətləndirər. Bu anlayış eyni zamanda əhəmiyyətli təşkilatlarda qərar vermək üçün alternativlərin və prioritetlərin təyin olunması, onların təsirlərinə görə seçilməsiylə əlaqələndirilir. Politika, qəti məqsədlərə çatmaq üçün siyasi, idarəçilik, mali və administrativ mexanizm olaraq qəbul edilə bilər.

Politikanın nəzərdə tutulan nəticələri, onu reallaşdırən təşkilatlar və şərtlərə görə geniş miqyasda dəyişkənlik göstərir. Bəzən politikada nəzərdə tutulanlardan fərqli olaraq istənməyən nəticələr və ya təsirlərin meydana gəlməsi mümkündür. Çünki politikanın təsir etməyə və ya manipule etməyə çalışdığı dövlət, cəmiyyət, böyük şirkətlər kimi kompleks sistemlərdən ibarət olan ətraf mühiti, daimi olaraq dinamik bir dəyişmə meylindədir. Bu səbəblə politikanın yaradılması müddətində, əlaqədar hədəf obyekt və subyektlərə təsirdə ola bilmə potensialının qiymətləndirilməsi səyinin olması nəzəri xüsusiyyət daşıyır. Xüsusilə cəmiyyət və hökumət kimi adaptif və kompleks sistemlərdə bunun reallaşması çətinədir.

3. Politika Tsikli

"Politika tsikli" (policy cycle) politika formalaşmasında, politikanın inkişaf etdirilməsi və analizində vasitə rolu oynayır və mərhələli yanaşma xüsusiyyəti qazandırır. Politika tsiklinin mərhələli olduğuna görə, ona bəzən "politika prosesində" deyirlər. Politika və idarəetmə prosesləri üçün döngüsəl bir yanaşmanın inkişaf etdirilməsində, klassik işlər içərisində ən əhəmiyyətli rolu olan elm adamlarından Harold Lasswell, Hogwood Gunn, Ceyms Anderson, William Dunn kimi adları söyləyə bilərik.

Politika tsikli ən ümumi haliyla, Fransız araşdırmaçıları olan Pierre Muller və Yves Surelin ifadə etdiyi kimi altı mərhələdən (fazdan) ibarətdir: [22, ss.28-29]

1. **Gündəmin təyin olunması (Agenda setting):** Problem təyin etmə olaraq təyin edə bilərik. Bu, subyektlər tərəfindən problemin diqqətə alınması gərəyinin təsdiqləməsidir. Prosesə qatılmış aktora problemin həll edilməsi üçün təyin etmə və dizayn imkanını təmin edilir. Qərar vermədə müxtəlif alternativlərin ortaya çıxmasını təmin edir.

2. **Politikanın Formalaşdırılması (Policy formulation):** Problemin həlli üçün alternativ hərəkət istiqamətlərinin öyrənilməsindən ibarətdir. İstənilən hədəf və problemə uyğunlaşmanı təmin etmək üçün, vəziyyətə və mövzuya xas həllər və alternativlər inkişaf etdirilir (qiymətləndirmə, dialoq, inkişaf və konsolidasiya). Yaxşı alternativlərin seçilməsi üçün etibarlı olan meyarlar bunlardır: xərc, stabillik, etibarlılıq, dayanıqlılıq, elastiklik, risk alma, ünsiyyət bacarıqları, keyfiyyət, asanlıq, uyğunluq, xilasedəbilmə. [27, ss.221-222]

3. **Qərar Qəbulu (decision making):** Politika subyektləri tərəfindən yekun istiqamətin müəyyən edilməsidir. Gerçəkdə bütün imtiyazlarının çox çətin təcrid edilməsi mümkün olan,

möhkəm təşkilati çərçivə ölçümündə görünən bu mərhələdə, sözün dar mənasıyla "həll" funksiyası edilir. Bu mərhələdə qəbul edilən qərarlar, "müsbət", "mənfi" və "bir şey etməmək" formasında xarakterizə edilməkdədir.

4. Həyata keçirmə (Implementation): Erkən qərar vermə mərhələlərində alınan qərarların praktik tətbiq olunması mənasını verir. politikanın təsirli bir şəkildə həyata keçirilməsi təşkilat, şərh etmə və tətbiq olmaq üzrə üç təməl ünsürlə təsnif edilir. Şərh etmə qanuni prinsip və qaydaları, təşkilatla əlaqədar dövlət təşkilatlarını və quruluşları, tətbiq isə politika əməliyyatlarının koordinasiyasını əhatə edir.

5. Qiymətləndirmə (Policy evaluation): Reallaşan proqramın birbaşa və mənfi təsirinin araşdırılmasıdır. Eyni zamanda gözlənilən nəticələndirər baxımından reallaşan politikanın fəaliyyətinin qiymətləndirilməsidir. Əslində qiymətləndirmənin proqram əvvəli və proqram sonrası reallaşması mümkündür. Proqram əvvəli qiymətləndirmədə politik istiqamətin həyata keçəbilmə səviyyəsi öyrənilir. Politika aktorları qəbul edilmiş hərəkət istiqamətinin müvəffəqiyyətli olub olmadığını təyin etməyə çalışır. Bu mərhələnin əsas məqsədi bu suallara cavab tapmaqdır: "Seçilmiş politikanın (proqramın) praktik tətbiqində təsirlər nələrdir?", "Təsirlər gözlənilən təsirlərdirmi?", "Nəzəri və praktik ölçüdə politikanı dəyişdirməyə gərək varmı?".

6. Politikanın dayandırılması və ya yenidən formalaşdırılması (Proqram termination/reformulation): Politikanın əvvəlki mərhələlərdə yol verilən əskikliklərindən ötrəi dayandırılması və ya yenidən düstura edilməsi mərhələsidir. Bu mərhələ elm adamları tərəfindən tənqid olunmuşdur. [18, s.3] Pierre Muller və Yves Surelə görə, bu mərhələ, sekvensiyonal (mərhələli) yanaşmalı politikanın bağlanması və ya məqsədlərə çatma baxımından ziddiyyətlidir. [22, s.33]

Politika tsikli anlayışı, digər siyasi mərhələ yanaşması çərçivəsində qərar qəbulu üsullarına bərabər olaraq, özündə analitik strukturu saxlayır. Peter Bridgman və Glyn Davis politika tsiklini inkişaf etdirərək bu dövrü səkkiz mərhələdə təyin etmişdir. Bunlar: 1. Problem təyin etmə, 2. Politik analiz, 3. Politik vasitələrin inkişaf etdirilməsi, 4. Məsləhətçilik, 5. Koordinasiya, 6. Qərar vermə, 7. Tətbiq, 8. Qiymətləndirmədir. [4, ss.98-102]

İctimai politika üzərində işləyən Amerikan elm adamı Theodore Lowi, siyasəti paylayıcı (Distributive), yenidən paylayıcı (Redistributive), tənzimləyici (Regulatory) və qurucu olaraq dörd mərhələyə ayırır. [13] Paylayıcı politikalar müəyyən bir məhsul və ya xidmətin genişlənməsi və buna uyğun dəyərinin təyin olunmasından ibarətdir. Tənzimləyici politikalar isə, müəyyən fərdlərin və təşkilatların müstəqilliklərinin məhdudlaşdırılması və ya təyin olunmuş davranış növləri üzərinə fəaliyyət göstərməsinə məcbur etməkdən ibarətdir. Bu cür politikalar müsbət davranışların asanca təsbit edilməsi və mənfi davranışların isə pul cəzalarıyla asanca təşkil edilməsi mümkün olduğu zamanlarda reallaşa bilər. Qurucu politikalar isə, icra etmə hakimiyyəti ünsürlərini meydana gətirir.

4. Politika Analizi və Metodologiyası

Müstəqil elm sahəsi olaraq politik analizdən ilk danışılması tarixi 1950-lərə gəlməkdədir. Bu elm sahəsinə bənzər olan siyasi analitikanın tarixini isə, dövlətin ilk meydana gəlməsində, idarəetmə və administrativ əməliyyatların meydana gəldiyi dövrlərdən başladığını söyləyə bilərik. O dövrlərdə siyasi qabiliyyətlər praktik təcrübələrə söykənirdi. Əldə edilən biliklər isə, adət və ənənələr vasitəsilə köçürülürdü. Zamanla dövlət cihazının inkişafıyla, siyasi biliklərin

daşıyıcısı xüsusiyyətinə cavab verən cəmiyyətin müəyyən sinifsəl formalaşmaları meydana gəldi. İctimai transformasiyanın irəlindəki aşmalarında sənayeləşmənin reallaşması, şəhərləşmə, əhalinin kütləvi olaraq kiçik ərazilərdə toplu halda yaşaması, dəqiq iqtisadi və ictimai məlumatlara söykənən siyasi və idarəetmə qərarların daha da dəqiq təyin olunması tələbini ortaya çıxarmışdır. Bu isə politik analizlərin reallaşmasında statistik və ampirik üsulların inkişafına səbəb olmuşdur. Xüsusilə 20. əsrin başlanğıcından etibarən, tətbiqi politika analizi yeni bir mərhələyə keçərək mütəxəssisləşmə və təşkilatlaşma müddətini başlatmışdır. Politika analizinin ən məşhur inkişaf meyli, ABŞ-la Sovetlər Birliyi arasında nüvə müqavimət göstərmə mühitinin olduğu dövrlərdədir. Bu müqavimət göstərməyə istiqamətli "brain trusts" və "think tank" kimi düşüncə quruluşları olan analitik mərkəzlər yaradılmışdır. Bu quruluşlara: 1948-ci ildə "RAND Corporation" və daha sonra "Brookings Institution", "Heritage Foundation", "Urban Institute" quruluşlarını nümunə verə bilərik. Bu quruluşların fəaliyyətləri siyasi analizin reallaşmasına kömək edəcək Planlama-proqramlaşdırma-büdcələmə-sistem analizi (PPBS Programming - Planning - Budgeting System), Delfi analizi, fayda-maliyyət analizi (cost-benefit analysis), maliyyət-təsirlilik analizi (cost-effectiveness analysis) kimi bir çox mexanizm hazırlanmışdır. Bu meylləri qiymətləndirməkdə olan Yehezkel Droraya görə, bu cür mexanizmlərin inkişafı və analiz mərkəzli axının (analycentric movement) yayılmasıyla teknokratizm təhlükəsinə səbəb olur. [29] Bu baxımdan bir çox işdə ictimai politika xüsusi hakimiyyət növü olaraq da qiymətləndirilir və gedərək bu vəziyyətin artımına şahid oluruq.

Politika analizinin rəsmi təşkilatı tarixi, Harold Lasswell, Daniel Lerner, Harold Fisherin redaktorluğu altında edilən "Politika Elmləri: Son inkişaflar əhatə dairəsi və metod" (The policy sciences: Recent developments in scope and method) [9] adlı, 1951-ci ildə nəşr olunan kollektiv çalışma ilə başlamışdır. İngiliscədə "policy movement" (politika axını) olaraq adlandırılan bu başlanğıc, humanist dəyərlərin və demokratik prinsiplərin tətbiqi və ictimai qərarların fəaliyyətinin artırılması məqsədiylə xarakterizə edilmişdir. Beləcə siyasət elminə pragmatik və tətbiqli istiqamət verilərək, demokratik qaydalarla idarəetmə praktikasının birləşməsi meydana gəlmişdir. Avropa ölkələrində isə, akademik elm sahəsi olaraq tətbiqi politikanın tarixi 1980-ci illərinə aiddir. [25]

Politik analiz kompleks sistemlərdə verilən qərarların nəticələrinin düşünmədən impulsiv və intuitiv şəkildə qəbuluna alternativ gətirir. Bu alternativ, politika analizinə TV mütəxəssislərini və qəzeti, imic yaradanları və seçki texnologiyaları, jurnalistləri və digərlərinin analizlərindən fərqli olaraq, akademik perspektivdə ələ almağı təklif edir. Amerikan siyasət alimi Aaron Wildavskya görə, politik analizin fəaliyyəti ictimai problemlərin təyin olunması və daha sonra təhlil edilməsi fəaliyyətidir. [1, s.3] Bənzər şərhi Kanada elm adamı Leslie Pal da ifadə edir. Ona görə, tətbiqi politika analizi, ictimai problemlərin həllində zəkanın istiqamətləndirilmiş istifadəsidir.[20] Bənzər bir çox tanıma baxdığımızda, politika analizi faktının açıqlanmasında qismən konsensüsün reallaşdığını görməkdəyik. Ümumiyyətlə, bu fakt siyasət və idarəetmə elminə aiddir və ictimai qərarların qəbuluna və reallaşmasına uyğun olaraq ümumi prinsiplər və xüsusi modelləşdirmə üsulları hazırlayır. Günümüz ədəbiyyatında siyasi analiz anlayışı nəzəri-fundamental, empirik-instrumental və praktiki-tətbiqli olmaq üzrə üç mənada istifadə edilir. [6]

Cədvəl 1. Başlıca Politika Analizi Növləri və Onlar Parametr Xüsusiyyətləri

Parametrlər	Siyasi Analiz Növləri		
	Nəzəri-Fundamental	Empirik-Instrumental	Praktiki-Tətbiqi
1. Təyin edici vektor	Deduksiya	İnduksiya	Retroduksiya
2. İnformasiyanın xüsusiyyəti	Abstrakt (müərrəd) və Nəzəri	Konkret və realistik	Sintetik və proyektiv
3. Modelləşdirmənin rolu	Konseptual metamodellərin inkişaf etdirilməsi	Modellərin xüsusiyyətlərindən operativ istifadə	Situasiya-problem modellərinin layihələndirilməsi
4. Əsas analitik vahid	Konsepsiyalar	Datalar	Problemlər
5. Əsas xüsusiyyətləri	Eksplikativ (açıqlayıcı)	Deskriptiv (təsvir edici)	Preskriptiv (təlimatlandırıcı)

Mənbə: Degtyarev, Andrey Alekseyevich. "Politicheskii analiz kak prikladnaya distsiplina: predmetnoye pole i napravleniya razvitiya." *Polis: Politicheskoye issledovaniya* 1, 2004, s.154-168. (Дегтярев, Андрей Алексеевич. "Политический анализ как прикладная дисциплина: предметное поле и направления развития." *ПОЛИС: Политические исследования* 1 (2004): 154-168.)

Fundamental-nəzəri politika analizi siyasi sahənin əsas nəzəri işlərini, quruluşunu və dinamikasını əhatə edir. Bunu Robert Dahl-ın "Müasir Siyasi Analiz" adlı işində [5] və David Eastonun "Siyasi Quruluşun Analizi" adlı işində [7] görmək mümkündür. Empirik-instrumental mənada politika analizinə ilk məlumatların toplanması, sistemləşdirilməsi, işlənməsi və təsvir edilməsi daxildir. Əgər fundamental-nəzəri mənada analizin əsas vektoru deduktiv (deduksiya) nəticələrə fokuslanırsa, empirik-instrumental mənada analiz; induktiv (induksiya) ümumiləşdirmə xüsusiyyəti daşıyır.

İkinci mənada politik analizləri xarakterizə edən ədəbiyyatlara nümunə olaraq, Manheim Jarol, Rich Richard, Bahry Donna tərəfində həyata keçirilən "Empirik Siyasi Analiz: Siyasi Elmlərdə Araşdırma Metodları" adlı çalışması [16], Alan Tsukermanın "Siyasi Analizə Giriş" və White Louise-in "Siyasi Analiz: Texnikalar və Praktikalar" adlı işlərini [28] nümunə vermək mümkündür. Praktik-tətbiqi politik analiz formasında prioritet, etibarlı nəzəriyyələrin qurulması və ya məlumatların toplanmasından ibarət deyil. Əsasda, siyasi analizin prioritetində ictimai problemlərin qiymətləndirilməsi və həll edilməsi iştirak edir.

Praktik-tətbiqi politik analiz, çox vaxt deduktivliklə induktivliyin birləşməsini ehtiva etməsinə baxmayaraq, retroduktiv düşüncəsi əsas xüsusiyyət daşıyır. Retroduktiv araşdırma strategiyası, empirik faktların hazırlanmasını tələb edən gerçək quruluş və mexanizmlərin öyrənilməsi üçün fərziyyəli modellərin yaradılmasını təklif edir. Bildirmək istəyirəm ki, Retroduktiv araşdırmada əvvəlcə fərziyyə həm deduktiv, həm də induktiv vasitələrlə nəzarət edilməlidir. İnduktivdə bir gerçəklər setindən digər gerçəklər setinə gəlinirsə, retroduktivdə bir gerçəklər formasından digər gerçəklər formasına gəlinir. Əgər model, fərz edilən şəkildə varlığını davam etdirərək fəaliyyət göstərirsə nəticə; ələ alınan modelə uyğun olduğu mənasını verəcəkdir. [24] Politikanın müərrəd modelini qurmaqda olan nəzəri-fundamental yanaşmadan və empirik məlumatlar səviyyəsində modellərin istifadəsini əhatə edən empirik-instrumental yanaşmadan fərqli olaraq, praktik-tətbiqi yanaşma, digər hər iki yanaşmadan yararlanmaqla problemlə vəziyyətə uyğun bənzərsiz və etibarlı model hazırlayır. Bu səbəblə tətbiqi yanaşma üçün preskriptiv (qaydaçı) funksiya, qaydaçı yanaşma üçün eksplikativ (açıqlayıcı) funksiya və empirik yanaşma üçün isə deskriptiv (təsvir edici) funksiya keçərli olur. Andrei Degtyarev Tətbiqi siyasi analizin dərin başa düşülməsi üçün, politikanı digər intizamlardan fərqli edən metodologiya xüsusiyyətlərini dilə gətirir. Onlar aşağıdakılardır:

1. Müştəri-problem mərkəzliliyi,
2. Nəzəri və metodoloji bazanın heterogen (fərqli müxtəlifliyin) olması,
3. Instrumental multiplitsizm (çoxluq),
4. Empirik və normatif yanaşmaların birləşməsi. [6, s.162]

Fundamental səviyyədə politika analizi üçün İngiliscə "political analysis" deyimi, tətbiqli səviyyə üçün isə "policy analysis" deyimi istifadə edilir. Azərbaycanca buna qarşılıq siyasi analiz - "political analysis", politika analizi üçün isə - "policy analysis" deyimini istifadə etmək mümkündür. Politik analizlərin özünün də fundamental-nəzəri səviyyədə araşdırılmasını diqqətə aldığımızda, bu iki deyim arasında təyin olunan sərhədlər etibarlılığını itirər. Harold Lasswellə görə, fundamental elm, siyasətin mahiyyətinin analizinə fokuslanır, tətbiqi elm isə, politika çərçivəsindəki analizə fokuslanır. [12, s.3]

Edward Quade və Grace Carterin "İctimai Qərarlar Üçün Analiz" adlı ortaqlıq işində politik analizin, elmi həqiqət axtarışında olmamasına və yerinə qərar verən üçün optimal seçkinin təmin edilməsinə fokuslandığına görə, dəqiq bir elm olmadığını ifadə edilir. [23, s.27] Bu vəziyyətdə iki xüsus diqqətimi çəkdi: birincisi siyasi analizin elmi fəaliyyətdən çox, analitik fəaliyyət olması, ikincisi isə qərar verənə köməkçi olduğuna görə tərəfsiz olmamasıdır.

5. İctimai Politika

May Jochimə görə ictimai politika siyasi fəaliyyəti formalaşdırır və qazananlar ilə itirənləri təyin edir. [17, s.426] İctimai politika, hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçən, çox sayda insanı maraqlandıran, stabil hədəfli bir fəaliyyət istiqamətidir. Müəyyən zaman dilimində verilən hədəflərə və nəticələrə çatmaq üçün hərəkət sistemlərindən ibarətdir. İctimai politikası hər hansı bir sahədə qanunlarla əlaqədar qərar vermənin yanında, bu qanunların praktikada tətbiq olunmasının təmin edilməsi qərarlarını bünyəsində saxlayır. İctimai politika, siyasi tələblərə (political demands) cavab olaraq və ya müəyyən problemlərin həllində hər hansı bir hərəkətin edilməsi və ya edilməməsi vəziyyətində meydana gəlir. Bu tələblər ayrıca, vətəndaşlar, qrup nümayəndələri, qanunvericilik üzvləri və başqa ictimai siyasi həyatın fərqli iştirakçıları tərəfindən də istiqamətləndirilir. İştirakda olan qruplar siyasətin reallaşmasında tərəfdar dəstəyi alırlar. [17, s.430] Qısaca, ictimai politika, dövlətin ictimai və özəl təşkilatların cəmiyyəti təmin etməyi hədəfləyən bir növ xüsusi fəaliyyətdir. İctimai Siyasət elm olaraq - cəmiyyətdə reallaşan proses və meydana gəlmələrin analiz edilməsinə, onların səbəblərini anlamağa, gələcəkdəki hadisələrin inkişafı ssenarisinin təxmin edilməsinə və cəmiyyətin inkişaf strategiyasının hazırlanmasına qərar vermədə prioritetli problemlərin daxil edilməsinə imkan təmin edən elmi anlayışlar, nəzəriyyə, yanaşma və metodlar sistemindən ibarətdir.

İctimai politika cəmiyyətdəki fərdlərin, tələb və istəklərini əks etdirən məqsədli hərəkətlərdir. İctimai politika ilə əlaqədar qərar müddətində (və ya ictimai politika formalaşdırma prosesində) birbaşa və dolaylı rolunu oynayan seçicilər, təzyiqli qrupları, bürokratlar, siyasi partiyalar, hökumət və parlament (bəzi ölkələrdə əsgərlər) ictimai politikada rol oynayanlar olaraq adlandırılır. Demokratik bir ölkədə bu prosesdə həqiqətən rol oynayanlar təzyiqli qrupları, seçicilər, hökumət və parlamentdir. [15, s.1726]

Günümüzdə ictimai politika, dövlətin həyata keçirdiyi siyasət və idarəetmə sərhədlərini aşır. Hökumət, təsirlilik, şəffaflıq, həssaslıq tələb edən vətəndaşlar tərəfindən güclü bir təzyiqlə uğrayır. Müasir ictimai politika, siyasi sistemin demokratiya nisbətinin göstəricisidir və demok-

ratiya olmadan bu elm sahəsinin yaranmasının mümkünsüz olduğu düşünülməkdədir.[10, ss.71-72] Xüsusilə demokratik ölkələrdə vətəndaşların və ictimai təşkilatların (vətəndaş cəmiyyət təşkilatlarının) iştirakı olmadan ictimai politikanın həyata keçirilməsi düşünülə bilməz. İştirakçılar politika istiqamətinin hazırlanmasından, onun reallaşması, müşahidəsi (monitoring) və qiymətləndirməsinə qədər bütün mərhələlərdə fəaliyyət göstərirlər. Açıq cəmiyyətlərdə, vətəndaşların tələb etmələriylə birlikdə, problemin həll yollarına öz təkliflərini vermələrinə imkan təqdim edən iki tərəfli ünsiyyət kanalı vardır. Bu vəziyyətdə hökumət yalnız dinləmə və məlumatlandırmaqla qalmayıb, vətəndaşların iştirakıyla birlikdə qərar vermə müddətini reallaşdırır.

İctimai politikanın olmaması, cəmiyyətlə hakimiyyət arasında dialoqun reallaşmaması və bununla ikili əlaqələr arasında nizamsızlığın meydana gəlməsi mənasını verir. İctimai Politika müxtəlif mənfəətləri, rolları və mənbələri əhatə edən kompleks bir prosesdir. Bu proses müzakirə, konsensus, iştirakçıların uzlaşması, sektorlar arası əməkdaşlıq (intersectoral partnership) kimi xüsusiyyətləri əhatə edir. Sektorlar arası əməkdaşlıq dövlət, xüsusi və vətəndaş cəmiyyətinin ortaq hədəflərə çatmaq məqsədiylə dəqiq təyin olunmuş rollardakı və məsuliyyətlərdəki qarşılıqlı təsirlənmədir.

Siyasət elminin prizmasındakı inkişaf ictimai politikayada da təsir edir. Məsələn, siyasi nəzəriyyələrdə başlıca xüsüs olaraq dövlətin təyin edici rolda görülməsi, ictimai politikanın mərkəzini dövlət olaraq təyin edir. İctimai politikadan danışdıqımızda, yalnız dövlət təşkilatları tərəfindən politikaların hazırlanması müddəti olaraq qiymətləndirilməsi qeyri-kafidir. Çünki ictimai politikada cəmiyyət deyimi politikanı reallaşdıran subyekt xüsusiyyəti deyil, politikanın səviyyəsini xarakterizə edir. Xüsusilə 1970-lərdən əvvəlki dövrlərdə ictimai politika iş proseslərini təyin olunub tətbiq olunmasında, tək dövlət təşkilatlarının iştirak etməsi nəzərdə tutulurdu. Post pozitivist, post müasir, post strukturalist, post sənaye, etatist və başqa bənzər paradigmalardan aktualıq qazanması nəzəri siyasi analizə və daha sonra isə tətbiqli politika analizinə təsirini göstərmişdir.

Miller Hugh "Post-modern İctimai Politika" adlı işində, ictimai sektorun ictimai politika baxımından qarşısına çıxan maneələrinin yeni üsullar vasitəsilə təhlil edilməsi təkliflərini təqdim etmişdir. [19] Ona görə, post modernist yanaşma, siyasi plüralizm və sosial təsirlənməyə söykənən yaxşı düşünülmüş pragmatik həllərin çıxarılması imkanlarına şərait yaradır.

Günümüzdə ictimai münasibətlərin post sənaye xüsusiyyətə sahib olduğunu diqqətə alarsaq, ictimai politikanın yalnız ənənəvi dövlət mərkəzli, rasyonal əsaslı, ierarxik analizinin qeyri-kafi qalacağı görülür. Bu səbəblə yazımızda kompleks, çox aktorlu, çox mərkəzli və sintetik araşdırmanın reallaşması, araşdırma xüsusiyyəti gərəyi qəbul görülür. Bənzər xüsusiyyəti Türkiyə elm adamı Yılmaz Üstüner öz işində, bir çox post modernist xüsusiyyətləri yığan şəbəkə idarələşməsi anlayışı daxilində açıqlamaqdadır. Ona görə, ictimai politikanın yaradılması müddətində ayrı-ayrı strukturlardan ibarət şəbəkələr dövrəyə girərək politikaların təyin olunmasına təzyiq göstərməkdədir. [26, s.50]

İctimai politika, hər hansı bir elm sahələri arası araşdırma kimi, əsasda siyasi kommunikasiya, sosiologiya və iqtisadiyyat kimi disiplinlərdən faydalanan geniş kompleks anlayış və yanaşmalardan ibarətdir. İctimai politika bir sıra nəzəri yeniliklər; dövlət və ictimai idarəetmə, hakimiyyət strukturlarının cəmiyyətlə qarşılıqlı təsiri, hökumət qərarlarının qəbulu və reallaşması problemləriylə əlaqədardır. Maria Kondrashinaya görə, ictimai politika iki yaxşı bilinən və məhsuldar yanaşmanın sintezindən ibarətdir.[11, s.45] Birincisi, Jürgen Habermasın

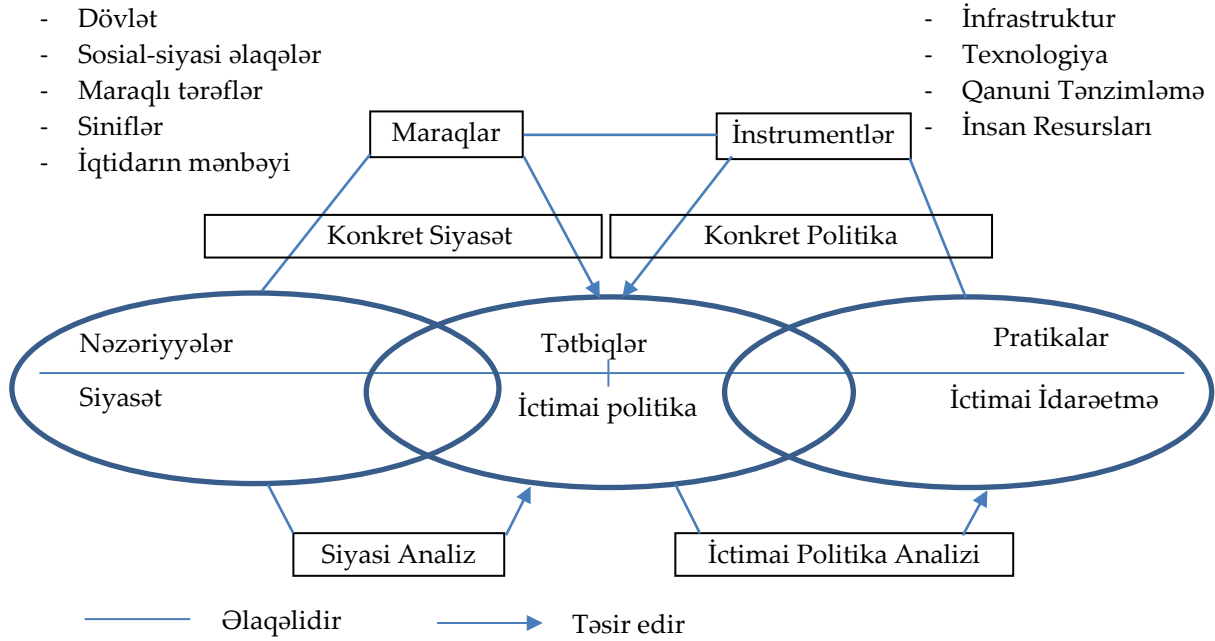
ictimai sahə anlayışı çərçivəsində ictimai politikanın araşdırılmasıdır. İctimai sahə, xüsusi mənfəətlərin ortaq faydanın təmin edilməsinə imkan yaradır. Hakimiyyətlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı təsir funksiyasını edərək, ictimai mənfəətləri ifadə edən politikaların meydana gəlməsinə təmin edər. Hal-hazırda aktual politikaların problemləşməsi ilə əlaqədar nəzəri işlərin böyük qisimi ictimai sahənin mahiyyətiylə əlaqəlidir. Kommunikasiya sahəsi olaraq qiymətləndirilən ictimai sahədə, tənqid və yoxlama funksiyası daşıyan ictimai görüşlər meydana gəlir. Jürgen Habermas ictimai politikaya dövlət xarici xüsusiyyət verərək, ictimai görüşün faktıyla əlaqələndirmə təməlini meydana gətirir. Beləcə ictimai politika funksiyasına ictimai mənfəətlərin reallaşması sayını meydana gətirən açıq müzakirə daxil edilə bilər.

İkincisi isə, Pierre Bourdieunun sosial məkan anlayışıdır. O, işində sosial məkanı qismən bağlı funksional sahələrə bölür. Bu sahələri funksionallığın öz qanunlarına görə reallaşmasına baxmayaraq, bu sahələr öz aralarında da qarşılıqlı təsir prosesində olurlar. Bir tərəfdən bu sahələr, "agentlərə" imkanlar mühiti meydana gətirən müəyyən sosial oyunların realizə olunması vasitəsidir. Digər tərəfdən isə "agentlər" öz mövqelərinə, sərmayələrinə və qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərinə görə sahə strukturlarını meydana gətirirlər. Bu cür bir yanaşma sosial məkanın obyektiv strukturlarının qiymətləndirilməsinə və öyrənilməsinə köməkçi olur.[3, s.55] Pierre Bourdieunun yanaşması baxımından ictimai politikadakı əhəmiyyətli xüsüs, həm yalnız "agentlərin" və onların ünsiyyət xüsusiyyətlərinin əhəmiyyətliliyi həm də onların qarşılıqlı təsiri və istifadə etdikləri mənbələrdə də əhəmiyyətliliyini daşıyır. Bu vəziyyətdə məkandakı "agentlərin" davranışları ictimai politikanı təyin edər. Beləcə sosial sahə anlayışı ictimai politikanın məzmununu və antologiya xarakteristikasını qavramağa kömək edər. Sosial məkan anlayışı isə, ictimai politikanın məkanının, strukturlaşdırılmasına, ana xəttlərinin təyin olunmasına və onun "agentlərinin" analizi üsullarının çərçivəsinin təyin olunmasına kömək edər. Maria Kondrashinanın ictimai politikaya bu şəkildəki spesifik yanaşması, ümumi etibarlılığı olan ictimai politika vasitələrinin və proseslərinin hazırlanmasına imkan yaradır.

6. Nəticə

Tədqiqatın bütün mərhələlərində həyata keçirilən təhlildən görüldüyü kimi, ingiliscədə istifadə olunan "political" sözü ilə birlikdə, "policy" sözündə yerinə "siyasət" deyiminin istifadə edilməsi olduqca yalınşdır. Xüsusi ilə humanitar elm sahələrində istifadə edilən, birbirinə yaxın və tamamiylə fərqli prosesləri izzah edən bu iki sözün metodoloji parametrlərində də fərqliliyin olduğu nəticəsinə gəlmək mümkündür. Məqalənin əvvəlində vurğulandığı kimi, "policy" sözünün "politika" deyimi ilə terminləşdirilməsi məqsədəuyğundur. Bunun başlıca səbəblərindən biridə, Türkiyənin humanitar elm sahəsində də "politika" deyimi təqdir görülmüş olmasıdır. Hansı ki, günümüzdə aktual olan Türk inteqrasiyası çərçivəsində, hər iki dövlətin elm adamlarının, siyasətçilərinin, bürokratlarının əlaqələrində ünsiyyət rahatlığı yaradacaqdır. Ayrıca, anlayışların fərqliliyini təyin etmək üçün metodoloji əsasların təhlili həyata keçirilmiş, gəlinən nəticələr aşağıdakı sxem çərçivəsində modelləşdirilmişdir.

Sxem 1. Disiplinlərarası Modelləşdirmə: Siyasət, Politika, İctimai İdarəetmə

Qeyd: Yazar tərəfindən disiplinlərarası metodologiyanın təhlilinə əsaslanaraq modelləşdirilmişdir.

İctimai politikanın metodoloji əsası çərçivəsində politika analizini araşdırarkən araşdırmamızla əlaqədar və araşdırmamız üçün lazımlı iki analiz növünü təsbit etmiş olduq. Bunlardan birincisi daha çox siyasi, iqtisadi, sosial nəzəriyyələrə yaxın olan, nəzəri-fundamental əsaslı (political analysis) siyasət analizidir. İkincisi isə daha çox politikanın tətbiqinə aid olan, praktik-tətbiq əsaslı (policy analysis) politika analizidir. Siyasət elmi iqtidar, siyasi maraqlar, ictimai quruluş, iqtidar əlaqələri, ideologiya, refleksiya və başqa bunlara bənzər xüsusiyyətləri araşdırır. Bu sahədə baş verən inkişafın təsiri və analizlərin nəticələri ictimai politikaya (tətbiqə) təsir edir. Politika analizi isə ictimai politika ilə əlaqəli olduğu üçün nəticələr, ictimai idarəetmə praktikalarına təsir edir. Sxemdə gördüyümüz kimi, tətbiqdən keçərək qaydalardan praktiklərə doğru bir inkişaf reallaşır. Əgər hər hansı bir qaydanın tətbiq olunması praktikada özünü göstərmirsə bu; qaydanın etibarlılığı və tətbiq ediləbilməsinin olmaması mənasını daşıyır. Bu səbəblə sxemdə, tətbiqlərin praktikləri təyin etmə istiqaməti yerinə, bunun əksinə praktiklərin tətbiqləri təyin etməsi və ya təsiri göstərilir. Bu sxemdə göstərilən model yeni nəzəri qaydaların fərqli politikalarda tətbiq ediləbilməsinin analizi xüsusiyyətini göstərir. Eyni zamanda mücərrəd nəzəri etibarlılığın, politikanın konkret tətbiqli modelinin yaradılmasıyla, nəzəri mexanizmlərin istifadəsi formasının mümkün olmasını göstərilməkdədir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aaron Wildavsky, *Speaking Truth to Power: The Art and Craft of Policy Analysis*, Boston, 1979.
2. Anderson James, *Public Policymaking: An Introduction*. Boston — New York. 2003, s16-27.
3. Bourdieu Pierre, *Obshchestvennoye mneniye ne sushchestvuyet*, Burd'ye P. Sotsiologiya politiki: Çev.: GA Cherednichenko/Sost., obshch. red. i predisl. NA Shmatko./—M.: Socio-Logos, 1993.
4. Bridgman, Peter, and Glyn Davis. "What use is a policy cycle? Plenty, if the aim is clear." *Australian Journal of Public Administration*, 62.3, 2003, s. 98-102.
5. DAHL, Robert Alan, ve b., *Modern political analysis*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1963.

6. Degtyarev, Andrey Alekseyevich. "Politicheskiy analiz kak prikladnaya distsiplina: predmetnoye pole i napravleniya razvitiya." *Polis: Politicheskiye issledovaniya* 1, 2004, s.154-168. (Дегтярев, Андрей Алексеевич. "Политический анализ как прикладная дисциплина: предметное поле и направления развития." *ПОЛИС: Политические исследования* 1 (2004): 154-168.)
7. EASTON, David, *The analysis of political structure*, Routledge, 1990.
8. Hambrick Ralph, "Building the policy studies enterprise: A work in progress." *Public Administration Review* Vol. 58, No. 6 (Nov. - Dec., 1998), s. 533-539
9. Harold Lasswell, Daniel Lerner ve Harold Fisher, *The policy sciences: Recent developments in scope and method*, Stanford University Press, 1951.
10. Immergut, Ellen M. "Democratic Theory and Policy Analysis: Four Models of "Policy, Politics and Choice"." *der moderne staat-Zeitschrift für Public Policy, Recht und Management* 4.1, 2011.
11. Kondrashina, Mariya Nikolayevna, "Publicnaya politika kak pole: k voprosu metodologii issledovaniya." (Kamu politikası: metodoloji araştırma sorusu) *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, 327, 2009.
12. Lasswell, Harold D. "The emerging conception of the policy sciences." *Policy sciences* 1.1 1970, ss3-14.
13. Lowi, Theodore J. "Four systems of policy, politics, and choice." *Public administration review*, 1972, s. 298-310.
14. Manaf Bağır-zadə, *İdarələşmənin (Governance) Etimoloji Mahiyəti və Azərbaycanadakı Mövcud Vəziyyət*, Bakı Engineering University, II International Scientific and Practical Conference, The Sustainable Development of economy and administration: Problems and Perspectives, 2021, ss.332-336.
15. Manaf, Baghirzadeh, "An Analysis Of Public Policy In Terms Of Political Theory: A Case Of Information Policy", *International Symposium of Scientific Research and Innovative Studies – İSSRİS21*, Bandirma, 2021, ss1717-1730, s1726.
16. Mannheim, J. B., Rich, R. C., & Bahry, D. L., *Empirical political analysis: Research methods in political science*. 1995,
17. May, Peter J., and Ashley E. Jochim. "Policy regime perspectives: Policies, politics, and governing." *Policy Studies Journal* 41.3, 2013, s. 426-452.
18. Michael W. Bauer, *The policy termination approach: Critique and conceptual perspectives*, Lehrstuhl Politik und Verwaltung Working Paper Series WP1, Berlin, 2009.
19. Miller, Hugh Theodore. *Postmodern public policy*. Suny Press, 2002.
20. Pal, L. A., *Public Policy Analysis: An Introduction*. Nelson, Canada: Scarborough, 1992.
21. Pehlivan İnayət, *Hizmet içi eğitim siyasası (politikası) ve geliştirilmesi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, **Sayı: 1 Cilt: 27**, 1976 s354. Erişim: Ankara Üniversitesi Açık Erişim Sistemi, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/40/495/5856.pdf> (25.10.2022)
22. Pierre Muller ve Yves Surel, "L'analyse des politiques publiques, Clefs Politique", *Montchrestien*, Paris 1998.
23. Quade, Edward S., and Grace M. Carter. *Analysis for public decisions*. MIT Press, 1989.
24. Singleton Jr, Royce A., Bruce C. Straits ve Margaret Miller Straits, *Approaches to social research*. Oxford University Press, 1993. Erişim: <http://minyos.its.rmit.edu.au/~dwa/Methods.html> (23.10.2022)
25. Smith, Andy. "Public policy analysis in contemporary France: academic approaches, questions and debates." *Public administration* 77.1, 1999, s. 111-131.
26. Üstüner Yılmaz, "Siyasa Oluşturma Sürecinde Ağ Yönetişimi Kuramı", *Amme İdaresi Dergisi*, 36(3), Ankara, 2003, s.49-65.
27. Walker Warren, "Generating and Screening Alternatives." *In Handbook of Systems Analysis: Craft Issues and Procedural Choices*, ed. Hugh J. Miser ve Edward S. Quade, Chichester, Eng.: Wiley, 1988.
28. White Louise, *Political Analysis: Technique and Practice*, Belmont, 3rd ed, Wadsworth Publishing Co., California, 1994.
29. Yehezkel Dror, *Policy analysts: A new professional role in government service*, *Public Administration Review*, 1967, s. 197-203. Rusça Çev: Dzh. Shafritsa, A. Khayda.-M.: MGU yayınları, s.332-341.

UOT: 658.3

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ İNSAN RESURSLARININ İNKİŞAFINDA DAVAMÇILARIN HAZIRLANMASI MEXANİZMINİN YARADILMASI

TƏYYAR MUSTAFAYEV

Bakı Mühəndislik Universiteti

teyyarm@beu.edu.az

ZAUR ƏLİZADƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti

zelizade3@std.beu.edu.az

BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə müəssisələrin əsas iqtisadi inkişaf resurslarından biri hesab edilən insan resurslarından və onun inkişafında davamçıların hazırlanması mexanizminin yaradılması istiqamətlərindən bəhs edilmişdir. Məqalədə tədqiqat işinin məqsədi, insan resurslarının tarixi inkişafı və onun əsas funksiyaları, əmək qabiliyyətli insanların içərisindən düzgün kadrların seçilməsi və s. məsələlər də nəzərdən keçirilmişdir. İctimai həyatın bütün sferalarında (iqtisadi, sosial, texnologiya və s. sahələrdə) baş verən sürətli dəyişikliklər və inkişaf, qloballaşma və rəqabətin artması insan resurslarının əhəmiyyətinin artmasına gətirib çıxarmışdır. İnsan resurslarının dəyərləri, bilik və bacarıqlarının keyfiyyəti istənilən cəmiyyətin mövcud vəziyyətini özündə əks etdirir və cəmiyyətin inkişaf etməsi (elm, təhsil, bilik və bacarıq baxımından) insan resurslarının inkişaf etdirilməsi, onların yenidən hazırlanması və səmərəli formada istifadəsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması ilə mümkündür.

İnsan resurslarının inkişafında davamçıların hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bunun müəssisələrdə müasir metodologiyalara əsaslanan davamçıların hazırlanması mexanizmləri yaradılmalı, təlim sistemi və mərkəzləri qurulmalı, əmək funksiyalarına uyğun olan mövzular üzrə əməkdaşlar maarifləndirmə proqramlarına cəlb olunaraq müəssisədaxili və kənar təlimlərdə iştirak etməlidirlər. İnsan resurslarının idarə edilməsi sahəsində qəbul edilmiş daxili tənzimləyici qayda və təlimatlar bu sahədə münasibətlərin effektiv formada qurulmasına və inkişafına kömək etməlidir.

Açar sözlər: biznes, insan resursları, müəssisə, təchizat, davamçı

CREATION OF A MECHANISM FOR TRAINING SUCCESSORS IN THE DEVELOPMENT OF HUMAN RESOURCES IN ENTERPRISES

ABSTRACT

The article deals with human resources, which are considered one of the main resources for the economic development of enterprises, and the directions for creating a mechanism for training successors in its development. In the article, the purpose of the research, the historical development of human resources and its main functions, the selection of the right staff from among the able-bodied people, and other issues were also reviewed. Rapid changes and development, globalization and competition in all spheres of public life (economic, technological, social, etc.) have led to an increase in the importance of human resources. The values of human resources, the quality of knowledge and skills reflect the current state of any society, and the development of society (science, education, knowledge and skills) is possible by creating favorable conditions for the development, retraining and efficient use of human resources.

Training of successors is of particular importance in the development of human resources, and for this, mechanisms for training successors based on modern methodologies should be created in enterprises, training systems and centers should be established, employees should be involved in awareness programs and participate in internal and external trainings on topics relevant to their labor functions. The internal regulatory rules and guidelines adopted in the field of human resources management should facilitate to establish and develop relations in this field in an effective manner.

Keywords: business, human resources, enterprise, supply, successors

СОЗДАНИЕ МЕХАНИЗМА ПОДГОТОВКИ ПРЕЕМНИКОВ ПО РАЗВИТИЮ КАДРОВ В УЧРЕЖДЕНИЯХ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о человеческих ресурсах, которые считаются одним из основных ресурсов экономического развития предприятий, и направлениях создания механизма подготовки преемников в его развитии. Цель исследовательской работы, заключается в историческом развитии человеческого ресурса и его основной функции, подбор нужных кадров из числа трудоспособности и другие вопросы. Стремительные изменения во всех сферах общественной жизни (экономической, социальной, технологической и др.) и развития, глобализация и усиление конкуренции привели к увеличению значимости человеческих ресурсов. Ценности человеческих ресурсов, качество знаний и навыков отражают современное состояние любого общества, а развитие общества (в плане науки, образования, знаний и навыков) возможно при создании благоприятных условий для развития человека. ресурсы, их переобучение и эффективное использование.

Подготовка преемников имеет особое значение в развитии человеческих ресурсов, а для этого на предприятиях должны быть созданы механизмы подготовки преемников на основе современных методик, должны созданы системы и центры обучения, сотрудники должны быть вовлечены в образовательные программы и участвовать в них во внутренних и внешних тренингах по темам, относящимся к их должностным обязанностям. Внутренние нормативные правила и инструкции, принятые в сфере управления человеческими ресурсами, должны в эффективной форме способствовать установлению и развитию отношений в этой сфере.

Ключевые слова: бизнес, человеческие ресурсы, предприятие, поставка, преемник.

GİRİŞ

Tədqiqat işinin məqsədi müəssisələrdə insan resurslarının inkişafında davamçıların hazırlanılması mexanizminin yaradılmasını, onun müsbət və mənfi xüsusiyyətlərini izah etmək, aparılmış araşdırmaların və edilmiş təhlillərin nəticələrini sistemləşdirilmiş şəkildə göstərməkdir.

HR ifadəsi – ingilis dilindəki “human resource” ifadəsinin qısaldılmış formasıdır. Mənası “İnsan resursları” deməkdir. “Human resource” ifadəsi elmdə ilk dəfə – Amerikalı iqtisadçı John Commons tərəfindən (1862-1945) özünün 1893-cü ildə yazdığı “Distribution of Wealth” (Sərvətin bölüşdürülməsi) adlı kitabında işlədilmiş, lakin Commons sonralar bu terminin elmi əsaslarını inkişaf etdirməmişdir. “Human resource” ifadəsini müasir anlamda isə – Amerikanın Yale Universitetinin professoru, iqtisadçı və sosioloq – Edward Wight Bakke (1903-1971) öz məqalələrində yer vermişdir. Yale Əmək və İdarəetmə Mərkəzinin direktoru kimi Edward Wight bir sıra kitablar yazmışdır.

İnsan resurslarının idarə edilməsi, hər hansı bir idarə, müəssisə və təşkilat daxilində insan resurslarının təşkilata, insanın özünə və ətraf mühitə faydalı bir şəkildə, normativ hüquqi aktlara da riayət etməklə, səmərəli və məhsuldar formada idarə olunmasını təmin edən fəaliyyət və hərəkətlərin məcmusudur.

İnsan Resursları mütəxəssisləri şirkətin özəyidir, çünki onların işi müəssisənin işçilərindən maksimum fayda əldə etməsini təmin etməkdir. Başqa sözlə, insan resursları departamenti biznesin öz işçilərinə qoyduğu sərmayənin yüksək gəlirini təmin etməlidir. Təlim və inkişaf şirkət işçilərinin iştirakını artırmaq yollarından biridir. Təcrübəli işçilərin gələcək təlimi, onların bacarıq və biliklərinin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi üçün məsuliyyət insan resurslarının əsas vəzifələrindən biridir [8, s.44].

Çox vaxt birləşmə, satınalma və ya böyük genişlənmə zamanı insan resursları şirkət liderləri üçün güclü strateji tərəfdaşdır və yenidən təşkilə, yeni liderə ehtiyacı olan və ya başqası ilə birləşdirilə bilən insanları və komandaları müəyyən etməyə kömək edir. İnsan Resurslarının

planlaşdırılması üzrə bu fəaliyyətlər İnsan Resursları departamentinin işçilərin mövcud imkanları, eləcə də müəyyən İnsan Resursları qərarları ilə bağlı problemlər haqqında bilikləri nəticəsində daha səmərəli şəkildə həyata keçirilə bilər. İnsan Resurslarının şirkətin böyüməsini dəstəkləmək üçün həyata keçirdiyi tədbirlərdən bəziləri bunlardır: [9]

- varisliyin planlaşdırılması və şirkətin istedadlarının qiymətləndirilməsi;
- şirkətə kadrların yenidən təşkili üçün uzunmüddətli planlar hazırlamağa kömək edən kadrların planlaşdırılması üçün proqram təminatının tətbiqi;
- şirkət böyüdükcə genişləndirilmiş rolları yerinə yetirə biləcək perspektivli mütəxəssislərin müəyyən edilməsi.

Davamçı hazırlamaq vasitələri fərdi inkişaf planlarıdır. Müəyyən ədəbiyyatları oxumaq, təlim və seminarlarda iştirak etmək, işgüzar (öyrədici) oyunlarda iştirak etmək, əldə edilmiş bilik, bacarıq və onların praktikada tətbiqi təcrübəsini təhlil etmək, bütün bunlar mentorun həssas müşayiəti ilə namizədlərdən çoxlu müstəqil iş tələb edir [10, s.7].

İnsan resursları idarə edilməsinin funksiyalarına iş analizi, insan resurslarının planlaşdırılması, işə qəbul, təlim, karyeranın idarə edilməsi, motivasiya və s. daxildir.

İş analizi: müəssisədə görülməkdə olan işlər haqqında lazımı məlumatların toplanması, dəyərləndirilməsi və sistemləşdirilməsidir.

İnsan resurslarının planlaması: doğru yerdə və doğru zamanda lazım olan doğru iş gücünün təmin edilməsini müəyyən edir.

İşə qəbul: yeni insan resursuna olan tələbatın müəyyənləşdirilməsi, bu tələbata uyğun gələn namizədlərin cəlb edilməsi və optimal namizədin seçilməsi prosesidir.

Motivasiya: **istənilən müəssisə və təşkilatda iş səmərəliliyinin artırılması, iş prosesinin daha məhsuldar olması üçün istifadə edilən və mütləq şəkildə müsbət nəticə verən kompleks metodlar toplusudur.**

Təlim: ümumi olaraq işçilərin bilik, qabiliyyət və bacarıqların inkişaf etdirilməsi prosesidir.

Karyera: insanın həyatı boyunca işgüzar təcrübə və fəaliyyətlə bağlı fərdi düşünülmüş mövqə və davranışdır.

Davamçılar müəssisənin strateji hədəflərinə uyğun olaraq seçilmiş, müəssisənin məqsəd və hədəflərini reallaşdırmaq üçün öz üzərində işləyən, təlim, mentorluq və bu kimi hazırlıq proqramlarında iştirak edərək, bilik və bacarıqlarını artıran, daha yüksək vəzifə axtarışında olan insan resursu qruplarıdır. Davamçıların əsas faydaları əmək funksiyaları sahəsində fəaliyyətlərini inkişaf etdirmək, iş prosesinin nəticəsini yüksəltmək və yeni sahələrə inteqrasiya etməkdir. Davamçıların hazırlanma prosesi dörd mərhələdən ibarətdir:

1. Strateji (çox əhəmiyyətli) vəzifə və qrupların müəyyənləşdirilməsi;
2. Bu vəzifələr üçün lazım olan sərişələrin müəyyənləşdirilməsi;
3. Potensial namizədlərin təyin edilməsi və səriştə əsaslı qiymətləndirilməsi;
4. Öyrənmə və inkişaf planlarının icrası və qiymətləndirmə;

İnsan resurslarının inkişafı üçün davamçıların hazırlanması prosesində rəhbərlərin vəzifələri və işçilərin öhdəlikləri kimi faktorlar da nəzərə alınmalıdır. [4]

Davamçılığın hazırlanması üçün rəhbər şəxslərin üzərinə düşən əsas vəzifələr və öhdəliklər aşağıda sıralanmışdır:

- 1) Strateji planı nəzərdən keçirmək;
- 2) Məlumatları təhlil etmək;
- 3) İştirak edilməsi üçün işçiləri seçmək;
- 4) Risk faktorlarını müəyyən etmək;

Davamçılığın hazırlanması prosesində işçilərin də bir sıra öhdəlikləri vardır ki, onları ardıcıl olaraq aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

- 1) İlin əvvəlində rəhbər ilə görüşüb hədəf istiqamətlərini (KPI) bildirmək;
- 2) Fərdi inkişaf planında (FİP) əldə edəcəyi səriştəlikləri, bilik və bacarıqları qeyd etmək;
- 3) Müntəzəm olaraq hədəflərə çatıb-çatmaması ilə bağlı rəhbərlə görüşmək;
- 4) Problemlə məsələlərlə bağlı müraciət etmək və məsləhətləşmək;
- 5) İş prosesi zamanı ortaya çıxan boşluqları təhlil etmək və reaktiv tədbirlər görmək;

Davamçılığın hazırlanması prosesini dəyərləndirmək üçün aşağıdakı məlumatların əldə edilməsi vacibdir:

1. Proses hansı şəkildə həyata keçirilir;
2. Prosesin hədəf və məqsədə təsiri;
3. Potensial boşluqlar hansılardır?
4. Xərc effektivliyi və xərc üstünlüyü.

Davamçılığın hazırlanma mexanizmi həyata keçiriləndən sonra prosesin monitorinqini etmək mütləqdir. Monitorinq zamanı səmərəlilik və effektivliyi ölçməklə, prosesin mənfə və müsbət cəhətlərini təşkilat üzrə görmək mümkündür. Davamçılığın hazırlanması və inkişaf etdirilməsi üçün vacib hesab olunan bacarıqlar aşağıdakılardır: [7]

1. Şəxsi keyfiyyət: İş üçün vacib olan şəxsi keyfiyyət və bacarıqlar bütün iş sahələrində tələb olunandır. Güclü şəxsi keyfiyyətlər müəssisəyə iş axtarma prosesində rəqabəti qazanmağına kömək edə bilər. İşgötürənlərin namizədlərdə axtardığı bir çox tələb olunan şəxsi bacarıqlar vardır ki, bunlardan ən vacibləri kritik (tənqidi) düşüncə və şəxslərarası münasibətlər bacarığıdır.
2. Təşkilati bacarıqlar: Əməkdaşlara tapşırıqları effektiv şəkildə planlaşdırmağa və təşkilatçılığın təmin edilməsinə kömək edən xüsusi atributlardır. Təşkilati bacarıqlar, adətən, yumşaq bacarıqlardır, ona görə də onları əldə etmək üçün müəyyən təlimlərə ehtiyac yarana bilər.
3. Qərarvermə: Qərarvermə prosesi təşkilatların effektivliyi və rəqabətqabiliyyətli olması baxımından olduqca əhəmiyyətli hesab edilir. Qərarvermə idarəetmənin bütün mərhələlərində həyata keçirilir və idarəetmənin hər hansı səviyyəsində olan rəhbərin fəaliyyətinin zəruri tərkib hissəsi hesab edilir. Bununla əlaqədar olaraq qərarvermə metod və texnologiyaları haqqında olan məlumatlar toplusu rəhbərin ustalıq dərəcəsinin mühüm elementidir.

4. **Problem həlletmə:** Problemlərin həll edilməsi bacarığı gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsidir. Bu, qurumların öz əməkdaşlarından tələb etdiyi əsas səriştə hesab olunur. Problemlərin həll edilməsi əvvəlcə problemin aşkarlanması və müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Daha sonra, problemin nə ilə bağlı olduğu müəyyən edilir, onunla bağlı həll yolları təyin edilir və problem həll olunur.
5. **Liderlik:** Lider hər zaman komandanın zəif tərəflərini öyrənməli və onları aradan qaldırmaqda bir nömrəli yardımçı olmalıdır. İşçilərin səhvlərini müəyyən etməli, uyğun üslubda bildirməli və öz xətaalarını işçilərin dilindən eşitməsi üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır. İşçilər liderdən çəkinməməli, əksinə ona güvənib hörmət etməlidirlər. Liderlik komanda üzvlərinə tapşırıqlar verməklə bərabər lazım olduqda praktiki olaraq işi izah etmək, iş bölgüsündə ədalətli olmaq və öz öhdəliyinə müəyyən işləri də götürməkdir.
6. **Analitik düşünmə:** Həm iş, həm də sosial həyatda çox ehtiyac duyulan analitik düşünmə bacarığını inkişaf etdirmək üçün tətbiq edilə biləcək bəzi üsullar var. Analitik düşünmə qabiliyyətinizi inkişaf etdirmək üçün tətbiq edə bilən üsullar aşağıdakılardır:
  - a. **İntellektual oyunlar ilə məşğul olmaq;**
  - b. **Davamlı yeni informasiyalar öyrənmək;**
  - c. **Riyazi məsələlər həll etmək;**
  - d. **Detallara diqqət etmək;**
  - e. **Kitab oxumaq və oxuduğunuz kitablarla bağlı müzakirələr aparmaq.**

7. **Ünsiyyət:** İnsanlar birgə yaşayış və birgə fəaliyyət zamanı daima bir-biri ilə informasiya mübadiləsi aparır, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir və ya bir-birini qavrayır, anlayır və ünsiyyətə girirlər. İnsanın hər cür fəaliyyətində ünsiyyət zəruri şərt kimi özünü göstərir. Ünsiyyət olmadan insanların birgə fəaliyyəti həyata keçirməsi mümkün deyildir.

Davamçıların hazırlanılması üçün əsas ehtiyac duyulan biliklər isə aşağıdakılar hesab olunur: [5]

1. **Dil biliyi:** Xarici dil bilmək dünyagörüşünü müsbət təsir etməklə bərabər daha geniş kütləyə müraciət etmək şansı da yaradır.
2. **Texniki bilik:** Elmi biliklərin müəyyən ehtiyaclarını həll etməyə imkan verən, əmək fəaliyyətinə çevrilməsinə imkan yaradan praktik və instrumental bacarıqların məcmusudur.
3. **Nəzəri bilik:** Nəzəri biliklərdə rəşional idrak formaları - anlayışlar, mühakimələr, nəticələr üstünlük təşkil edir.
4. **Təlimlər:** İnsan resurslarının təlimi işləyənlərin hal-hazırda sahib olduqları, ya da gələcəkdə sahib olacaqları vəzifələri daha düzgün bir şəkildə icra edə bilmələri üçün onların peşə, savad və vərdişlərini artıran, analitik qərar vermə qabiliyyətini inkişaf etdirən bir prosesdir.

İxtisaslı və motivasiyası yüksək kadrlar müəssisənin uzunmüddətli uğurunun açarıdır. Müəssisə istedadlı fərdləri və davamçıları daimi olaraq dəyərləndirməyə və inkişaf etdirməyə maraqlı olmalıdır. Bu proses istedadlı işçilərin cari vəzifələri və məsuliyyətlərindəki fəaliyyətlərinə maneə törətmədən daha yüksək və kritik mövqeləri rahat bir şəkildə tutması üçün kouçinqə, mentorluğa və təlimə yönəlmişdir. Karyera inkişafı biznesin səmərəliliyi əsaslandırıldığı halda, əlaqəli şirkətlərdə olan imkanları əhatə edə bilər.

Müəssisələrdə davamçılığın hazırlanması prosesi müxtəlif formalarda aparılır. Müxtəlif insan resursları, təşkilatı dizaynlar, idarəçilik formaları və müəssisədaxili davranışlar bu prosesə təsir edir. Bu proses təşkilatın mühitinə, qaydalarına və tələblərinə uyğun şəkildə həyata keçirilməlidir.

Davamçılığın hazırlanması prosesi qurulduğu halda, işçi hərəkətliliyinə diqqət edilməli və daxili qaydalara riayət edilməlidir.

Davamçılığın hazırlanması üçün müəyyən edilmiş fəaliyyət planında (metodologiyaları müəyyən etməklə) yerinə yetirilməli vacib olan tapşırıq və öhdəliklərin mərhələlərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar. [4]

- Rəhbərlərin və insan resurslarının işçilərin vəzifə təlimatlarında davamçılığın hazırlanması öhdəliyinin yerləşdirməsi;
- Hər rüb üzrə növbəti il ərzində pensiya yaşına çatacaq və işdən ayrılması dəqiqləşən işçilərin siyahısının çıxarılması;
- İR departamentindən məsul şəxslərin hər bir struktur üzrə pensiya yaşına çatacaq işçilərinin siyahısını müvafiq struktur rəhbərlərinə ünvanlaması;
- Müvafiq strukturların şöbələri üzrə davamçılığın müəyyənləşdirilməsinin təmin edilməsi;
- Rəhbərlər ilə davamçılığın hazırlanma prosesinin müzakirə edilməsi;
- Davamçılığın olması təqdirdə, onlar üçün inkişaf proqramlarının müəyyənləşdirilməsi;
- Davamçılıq olmadığı təqdirdə, vakansiyanın təhlil edilməsi, ehtiyac olmadıqda bağlanılması və ya fərqli vasitələrlə doldurulması;
- Vakansiya üçün daxildən təyin edilmə mümkün olmadıqda, ümumi vakansiyanın elan edilməsi;
- Doldurulmuş vakansiya üzrə, işçinin məlumatlarının daimi izlənilməsi və monitoring edilməsi.

Təşkilatlarda davamçılığın hazırlanması planında rəhbər və insan resurslarının əsas vəzifəsi davamçılığın müəyyənləşdirilməsi, işçilərin real qiymətləndirilməsi, kritik vəzifə və səriştəliklərin təyin edilməsi və işçilərin inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Bunun üçün rəhbər və HR-lar öncə davamçı namizədlərini müəyyən kriteriyaya görə ölçə bilməlidirlər. Nümunə olaraq, ölçmə 5 ballıq şkala ilə müəyyənləşdirilə bilər. [7]

NƏTİCƏ

Məqalənin yazılmasında nəzəri ədəbiyyatların təhlili metodundan, sistemli təhlil və müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi müəssisələrdə insan resurslarının inkişafında davamçılığın hazırlanması, mexanizminin yaradılmasının araşdırılması və müəyyənləşdirilməsinə hədəflənmişdir.

Aparılan təhlillərə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, davamçılığın hazırlanması mexanizminin yaradılması üçün müəyyən müəssisədaxili işlər aparılmalı, lazımı təlimat və biznes proseslər müəyyən edilməli, şəffaflıq təmin edilməli və proses səmərəli bir formada nəticələndirilməlidir.

Təhlil zamanı müəyyən edilmişdir ki, davamçılıq hazırlanması mexanizmində eyni zamanda müxtəlif daxili resurslar, təşkilatı dizaynlar və davranışlar bu prosesə təsir göstərir və o təşkilatın mühit və tələblərinə uyğun şəkildə həyata keçirilməlidir.

Heyətin ixtisaslaşma səviyyəsini yüksəltmək məqsədi ilə təlim və seminarlara xüsusi diqqət yetirmək, yeni gələn işçilərə adaptasiya proqramlarını hazırlamaq, insan resurslarının inkişafı və idarə edilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilib, düzgün istiqamətdə tətbiq edilməsini həyata keçirmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunları nəzərə alaraq müəssisələrdə insan resurslarının inkişafında davamçılıq hazırlanması prosesi istiqamətində aşağıdakı tövsiyələrin nəzərə alınması vacib hesab olunur:

- Müəssisələrin idarə edilməsində dəyişən vəziyyət və yaranan yeni çağırışlar dərindən təhlil olunmalı və izah edilməlidir;
- Hər bir müəssisənin strateji hədəflərinə uyğun insan resurslarının inkişaf etdirilməsi üçün düzgün siyasət və planlar müəyyənləşdirilməlidir;
- Davamçılıq hazırlanması üçün bilik və bacarıqların inkişafı, insan resursları potensialının artırılması istiqamətində ən optimal variantlar, mexanizmlər təyin edilməlidir;
- Davamlı inkişafda rəqabətlik prinsipinin vacib olduğunu nəzərə alaraq davamçılıq hazırlanmasında da «rəqabətə davamlı mühit» reyting kriteriyaları cədvəli tərtib edilməlidir;
- Davamçılıq hazırlanması üçün sistemli tədris, təlimlərin təşkili və bu istiqamətdə inkişaf prioritetləri müəyyən edilməlidir;
- Davamçılıq hazırlanması, seçilməsi mexanizmində və ümumilikdə insan resurslarının idarə edilməsində və qiymətləndirilməsində işçilərin kompetensiyalarına daha çox üstünlük verilməli və ədalətli formada qiymətləndirilmə aparılmalıdır;
- Davamçılıq hazırlanması prosesi müəssisənin ən mühim fəaliyyət istiqamətlərindən biri olmalı və peşəkarlıq prinsiplərinə uyğun olaraq həyata keçirilməlidir;
- Davamçılıq hazırlanması müəssisədə işçi bağlılığı və sədaqətini artırmağa kömək etməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Açıkalın A. Çağdaş Örgütlərdə İnsan Kaynağının Personel Yönetimi, Personel Egitim Merkezi Yayını No7, Ankara, 1996
2. A.Aksu, O., Ücret ve Verimlilik, İ.Ü.Basinevi və Film Merkezi, yayın No3693, İSBN 975-404-280-282, İstanbul, 1993.
3. Ağpaşlı, M., Halkla ilişkilerin işgücü verimliliyi üzerindeki etkisi, İzmir Universiteti Sosial Bilimler Dergisi, sayı 12, 1996.
4. Aldemir C., Personel Yönetimi, İzmir 1993.
5. Alkivay S., İş Degerlemesi, Ondokuz Mayıs Universitesi, Eğitim Fakultesi Dergisi, Samsun, Aralık 1988, sayı 3.
6. Artan, S., Endüstri İşletmelerinde Ücret Yönetimi, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, Eskişehir, 1981.
7. İsrayıl İsgəndərov, Mətləb Əsgər, Nurlan Şixəliyev, İnsan Resursları Menecmenti, Monoqrafiya, 19 iyul 2016.
8. Воронцов М.В., Вакула В.В. "РОЛЬ ОТДЕЛА КАДРОВ В РАЗВИТИИ ПОТЕНЦИАЛА СОТРУДНИКОВ". Экономика и бизнес: теория и практика, 2021, (2-1), стр.44-46.
9. <https://pingboard.com/blog/why-hr-is-important/>
10. Рыбкин А. "Поиск и воспитание преемника", Персонал Микс., 2004, 1(20), стр.1-4.

UOT: 330.34

EKONOMİK KALKINMA MODELLERİNİN TEORİK TEMELLERİ

MURAD İSGƏNDƏROV

Bakı Mühəndislik Universiteti

İqtisadiyyat kafedrası

Bakı, Azərbaycan

misgenderov@beu.edu.az

XÜLASƏ

19. yüzyıldan itibaren iktisatçıların üzerine eğildikleri bir konu haline gelen ekonomik kalkınma meseleleri daha sonra iktisat ilmi içinde bir ihtisas dalı şeklinde kalkınma ekonomisi başlığı altında düşünülür hale gelmiştir. Kalkınmayı dalgalanalar ve sıçramalar şeklinde anlayan Schumpeter'in yanı sıra F.List de kalkınma meseleleri üzerinde durarak, kalkınma ekonomisi üzerine ilk ilkeleri getirmiştir. Rekabet şartları yoksa veya yeterli değilse, himaye politikasını uygulamak en rasyonel tedbir olarak düşünülmüştür. Fert ile insanlık arasında millet gerçeğini kabul eden List'in "iktisadi milliyetçilik" anlayışına dayanan görüşü, bir milletin bütün üretici kaynakların tam ve kapsamlı bir şekilde kalkınma yolunda kullanılmasına dayanıyordu. Listin görüşü kalkınmayı, himaye politikasına dayandırmaktı.

Açar sözlər: ekonomik büyüme, ekonomik kalkınma, ekonomik kalkınma modelleri, dengeli kalkınma modelleri, dengesiz kalkınma modelleri.

THEORETICAL BASIS OF ECONOMIC DEVELOPMENT MODELS

ABSTARCT

Economic development issues, which have become a subject that economists have focused on since the 19th century, later came to be considered under the title of development economy as a specialization in economics. In addition to Schumpeter, who understands development as fluctuations and leaps, F.List also emphasized development issues and brought the first principles on development economics. If the conditions of competition are absent or insufficient, applying the protection policy has been considered as the most rational measure. Accepting the reality of nation between individual and humanity, List's view based on the understanding of "economic nationalism" was based on the full and comprehensive use of all productive resources of a nation for development. Listin's view was to base development on a policy of patronage.

Keywords: economic growth, economic development, economic development models, balanced development models, unbalanced development models.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МОДЕЛЕЙ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

РЕЗЮМЕ

Вопросы экономического развития, ставшие предметом пристального внимания экономистов с 19 века, позже стали рассматриваться под названием экономики развития как специализации в экономике. В дополнение к Шумперу, который понимает развитие как колебания и скачки, Ф. Лист также акцентировал внимание на вопросах развития и внес первые принципы экономики развития. При отсутствии или недостаточности условий конкуренции наиболее рациональной мерой считалось применение политики защиты. Принимая реальность нации между личностью и человечеством, взгляд Листа, основанный на понимании «экономического национализма», основывался на полном и всестороннем использовании всех производственных ресурсов нации для развития. Точка зрения Листина заключалась в том, чтобы основывать развитие на политике покровительства.

Ключевые слова: экономический рост, экономическое развитие, модели экономического развития, сбалансированные модели развития, несбалансированные модели развития.

GİRİŞ

Milli gelir ve istihdam teorisinin nispeten kısa aralıklarda-bazen tek bir zaman kesitinde - incelediği olayları yıldan yıla gelişme hızı ve karşılıklı oranları ile akım halinde araştırmak

vazifesi büyüme teorisine düşer. Her canlı gibi milli ekonomiler de büyüyen bir varlıktır. Nüfusu, işgücü, kaynakları, tehcizatı vb. Bazan denk, bazen aykırı nispetlerde büyür, genişler. Hedef, şüphesiz, ayrı ayrı unsurları gelişme esnasında birbirlerini duraklatmadan fert başına reel gelirin kademe kademe yükseldiği bir akım dengesine varmaktan ibarettir. [1, s.407]

İktisadi büyüme sadece bu günün davası değildir. Malthus, Ricardo ve Marx'da büyüme fikri hemen bütün sistemi üzerinde taşıyan temel görüştür. Ancak, 19'uncu yüzyılın ikinci yarısında marjinalist ekolün ve genellikle neoklasiklerin iktisadi tahlili kısa dönemlere ve makro statik çerçeveye hapsetmeleri ile bu görüşten uzaklaşmıştır.

İktisadi tahlil o günden yakın tarihlere kadar en fazla konjonktür el devreler içinde dönüp dolaşmıştır. Bunun açık örneğini, yine yakın tarihlere kadar büyük bir alaka toplamış olan Wickcell modelinde göre biliyoruz. Daha çok parasal sebeplerle normal denge çizgisinden tam istihdamdan alta ve üste doğru ekonominin dalgalı, kümülatif hareketleri bu modelin ve benzerlerinin başlıca özelliğini teşkil etmiştir. Görüş ufkunun kısa dönemden uzun döneme çevrildiğini göre bilmek için, aradan uzunca bir zamanın geçmesini beklemek gerekecektir. Keynes de ilk eserlerinde (A Treatise on Money,1930) Wicksell'in görüşlerinden ayrılmış değildi. Ayrılışı ancak "Genel Teori"de (1936) göre bilmekteyiz: artık parasal faktörlere göre tam istihdam alternatif olarak üstünde ve altında seyreden konjonktür el bir hareketin değil, belki uzun vadeli olarak tam istihdamın altında kalmaya mahkum bir sistemin izahı birinci planda yer alıyordu."Eksik İstihdam Dengesi" şüphe yok ki, kısa vadeli bir dalgalanma modelinden uzun vadeli görüşe doğru atılmış bir adımdı: fakat tam değildi. [1, s.408-409]

İşte büyüme teorisi, metod anlayışı ile, bu boşluğu doldurmak gayesini üstlenmiştir. Değişik had ve nispetlerle uzun dönemler içinde cereyan eden aralıksız bir akımın analizi büyüme teorisinin üstlendiği temel noktadır.

19. yüzyıldan itibaren iktisatçıların üzerine eğildikleri bir konu haline gelen ekonomik kalkınma meseleleri daha sonra iktisat ilmi içinde bir ihtisas dalı şeklinde kalkınma ekonomisi başlığı altında düşünülmeye hale gelmiştir. Kalkınmayı dalgalanalar ve sıçramalar şeklinde anlayan Schumper'in yanı sıra F.List de kalkınma meseleleri üzerinde durarak, kalkınma ekonomisi üzerine ilk ilkeleri getirmiştir. Rekabet şartları yoksa veya yeterli değilse, himaye politikasını uygulamak en rasyonel tedbir olarak düşünülmüştür. Fert ile insanlık arasında millet gerçeğini kabul eden List'in "iktisadi milliyetçilik" anlayışına dayanan görüşü, bir milletin bütün üretici kaynakların tam ve kapsamlı bir şekilde kalkınma yolunda kullanılmasına dayanıyordu. Listin görüşü kalkınmayı, himaye politikasına dayandırmaktı. [2, s.44]

Bilindiği gibi, iktisat ilmi, belirli prensipleri ve araçları olan, iktisatla ilgilenecek herkesin ve her ülkenin faydalanacağı tedbirler ve prensipler paketidir. Her ülke kendi iç dinamizmini ve sosyal yapısını göz önünde bulundurarak bu prensiplerden istifade edebilir. Ekonomik tedbir ve politikalar soyut bir durumdan belirli ve somut bir zemine kaydırılabilir. Bu zemin bütünüyle sosyal ve kültürel yapı gerçekleridir. İktisadi olaya doğru bir yaklaşımda bulunmak ve politika oluşturmak demek, ülke çıkarlarını kısa ve uzun vadede birlikte düşünerek dış politikada ve askeri alanda optimal stratejileri uygulayabilecek belirli zeminlere, ülkeyi ileride taşıyabilecek bir ekonomi politikasının ele alınması demektir. Böylece, milli güce yönelen emperyalist emelleri caydırıcı bir nitelik kazandırılabilir. Aynı zamanda, ekonomi alt sistemini diğer alt sistemlerle veya sosyal sistemle birlikte düşünmektir. Ekonomi alt sistem, diğer alt sistemlerden ve sosyal sistemin bütününden ayrı ve bağımsız düşünülemez.[2, s.45]

Kalkınma konusuna dinamik yaklaşımların ve tahlillerin II. Dünya Harbi sonrasında g r ld ğini görüyoruz. Rodon, Nurkse, Sctovsky, Tinbergen, Hirschman, Lewis, Chenery vb. gibi iktisatçıların kalkınma ekonomisine bakış açıları farklı olmuştur. Bunlar, az gelişmiş ekonomilerin kalkındırılmalarında dinamik tahlil araçlarını kalkınma teorisi içine sokmuşlardır.

Kalkınma çabası içinde bulunan az gelişmiş ülkeler, ekonomik kalkınmaları için gerekli olan makine, te izat ve bir kısım ilkel maddeler ile muhtaç olunan tüketim maddelerinin bir kısmını, geniş  l de, yaptıkları ihracat karřılığında saėlamak zorundadırlar. Diėer bir deėişle, ihracat gelirlerinin miktarı, belli bir yıldaki ithalat hacmini tayin etmektedir. Bu sebeple, b y k çaplı kalkınma yatırımlarının dıř finansmanının saėlanması, yüksek bir kalkınma hızının elde edilmesi için, ihracat gelirlerinin süratle artması b y k önem kazanmaktadır.[3, s.40]

Bir anlamda ekonomik kalkınma, sermaye birikiminde devamlı ve hızlı bir şekilde net artışlar saėlanması demektir. Bu sebeple, az gelişmiş ülkeler acısından ithalat ile ekonomik kalkınma arasındaki iliřki çok önemlidir.  nk  kalkınma amacıyla yapılan sermaye malları harcamaları b y k  l de ithalatı gerektirir. Gereken miktarda sermaye malının hiç bir tıkanıklıėa uėramadan muntazam temini, kalkınma hızını olumlu yönde etkiler. Sosyal Kalkınma ile Ekonomik Kalkınma bir birlerini tamamlamaktadır. Bir  retim artışı hem iktisadi, hem de sosyal yönü ile karřımıza çıkabilir. Yatırım, milli gelir ve ücret artışları refah düzeyini yükselten faktörlerdir. Bundan dolaydır ki, ekonomik kalkınma, sosyal kalkınmadan önce ortaya  kmıřtır.  retimden sonra gelir daėılımına yönelmek daha doėru bir davranıřtır. Sosyal Kalkınmanın beř özelliėi dikkat çekmektedir: [4, s.550]

1) Sosyal Kalkınma; kiřiye gelir artışları yanında, daha iyi bir konut, daha iyi saėlık kořulları, daha iyi ulařım, daha iyi eėitim ve kültür gibi bir çok hizmet vermektir.

2) Sosyal Kalkınma; her kese en azından zorunlu ihtiyaçlarını kolayca karřılaya bilecek imkanlar hazırlamaktır.

3) Sosyal Kalkınma; kiři bařına ortalama tüketim meylini yükseltmektir.

4) Sosyal Kalkınma; gelir daėılımındaki b y k farkları, mümkün olduėu kadar gidermektir.

5) Sosyal Kalkınma; toplum içinde sosyal ve beřeri iliřkileri, sosyal dayanıřmayı, karřılıklı saygınlıėı artırmaktır.

Ekonomik kalkınma sadece sermaye birikiminden mekanik bir olgu olmayıp, aynı zamanda sosyal ve siyasal geliřmeleri de gerektiren çok yönlü bir olaydır. Gerçekten sosyal ve siyasal inanıřlarda ve yapıda, eėitim ve kültürde gerekli deėiřiklikler yapılmadan bir ülkenin ekonomik bakımdan kalkınması olanaksızdır. Diėer kořulların uygun olduėu varsayılarak salt ekonomik kalkınma ele alındıėında ekonomik planlama bir zorunluluk olmaktadır. Kalkınma politikası, bir kalkınma planı yapmak ve bunu yürütmektir. Kalkınma için yapılması gereken müdahaleler ve alınacak tedbirler birbirleri ile kor dineli olmadıėı hallerde; tek tek ne kadar yararlı olurlarsa olsunlar, kalkınmaya ve ekonomiye zarar verirler. Bu nedenle ekonomik planlama zorunludur. [5, s.38-39] Planlı kalkınma klasik ya da neo-klasik anlamdaki piyasa mekanizmasına yapılan bir müdahaledir. Planlı kalkınma stratejisinin ortaya  kmasında sadece piyasa mekanizmasındaki aksaklıkları giderme amacı yoktur. Planlı kalkınma, az gelişmiş ekonominin kalkınması için zorunlu olan itme ya da atılımı da saėlamak için bař vurulan bir yoldur. [6, s.26-27]

1.KAVRAMSAL İÇERİK

1.1. Ekonomik Büyüme Kavramı

Ekonomik büyüme, genel olarak bir ekonominin üretim kapasitesinde, sayısal olarak ölçülebilen genişleme veya artışları tamamlayan bir kavram olarak kabul edilmektedir. Bu durumda büyüme, daha fazla çıktının elde edilmesi anlamına gelmektedir. Böylece büyüme, kapasitedeki artışlar olarak tanımlana bilmektedir. Flamang, ekonomik büyüme dendiğinde ölçülebilir niceliksel artışın anlaşılması gerektiğini belirtmektedir.[7, s.103-104]

Çok çeşitli kriterlere göre tarif edilen büyüme, “fert başına düşen milli gelirin artmasıdır” veya, iktisadi hayatın temel verilerinde, üretim faktörlerinde kişi başına reel milli geliri yükseltecek şekilde görülen sürekli artışlardır. [4, s.530] Ama, bu gelir artışının herkese ve her faaliyet kesimine yansımaları beklenemez. Herkes için bir refah artışı anlamına gelmez. Ekonomik ve sosyal yapılarda zorunlu olarak bir değişikliği de içermez. Büyüme, her şeyden önce nicel bir olgu olup, GSMH'nın yıllara göre artışını ifade eder. [8, s.5-6]

Diğer bir tanımla, iktisadi hayatın temel verilerinde (işgücü, doğal kaynaklar, tehcizat vb.) fert başına bir yıldan öbürüne daha yüksek bir reel gelir sağlayacak şekilde devamlı artışlara büyüme adını veriyoruz.[1, s.409]

Büyümeyle etkileyen ekonomik değişkenleri aşağıdaki gibi sıralayabiliriz; [4, s.531]

Nüfus Artışı: Bir ülkede nüfus artışı, emek arzını artırır. Aynı zamanda, nüfus artışı mal ve hizmet piyasasında talebi artırır. Bu ise üretim artışını gerektirir. Artan nüfusla birlikte işgücünün kalitesi ve verimliliği de artarak büyümeyle olumlu yönde etkiler.

Tabii Kaynakların Artışı: Bir ülkenin doğal kaynakları sınırlı, fakat bu sınırlar pek belli değildir. Teknolojik gelişmeler yeni yeni tabii kaynakları üretim sürecine sürmekte ve bu da üretim kapasitesinde artışa neden olmaktadır.

Sermaye Artışı: Büyümenin temel itici gücü sermayedir. Az gelişmiş bir ekonomide emek ve tabii kaynaklar zaten bol miktarda mevcuttur. Bu faktörleri üretim sürecine sokacak faktör, sermayedir. Bir ülkede sermaye ne kadar artarsa, büyüme de aynı oranda artar.

Teknolojik Gelişme: Teknolojik gelişme, bir taraftan büyümenin göstergesi, diğer taraftan da onun temel itici gücüdür. Teknolojik gelişme, (dolayısıyla sermayedeki gelişme), daha ucuz ve kaliteli üretim için zorunludur. Arzulanan üretim miktarı teknolojik gelişme nedeniyle daha az kaynak kullanarak piyasaya sürülür. Artan kaynaklar ise diğer mal ve hizmet üretiminde kullanılır. Sonuçta, büyüme hızlanmış olur.

1.2. Ekonomik Kalkınma Kavramı

Ekonomik kalkınmanın yeterli bir tarifini yapmak kolay değildir. Dünyanın çeşitli bölgelerinde tabii kaynakların farklı olması, ekonomik yapıların bir birine benzememesi, kültürel, sosyal ve siyasi kurumlar arasında büyük ayrılıklar olması; ülkelerin gelişmiş ve az gelişmiş olarak ayırımında tek bir kriter kullanılmasına imkan vermemektedir. Ekonomik az gelişmişliği, bir kaç kriterle göre tarif edebilme gayretleri de kriterlerin çokluğu yönünden tasvir kalmış analitik olamamıştır. Neticede, dünya ülkelerini gelişmiş ve az gelişmiş diye bir ayırma tabii tutmak ister istemez keyfi bir mahiyet almış ve bazen çok karışık, bazen de aşırı basitleştirmekle dolu bir yol tutulmuştur. Bununla beraber konunun sağlam esaslarına dayanarak bazı tarifler yapılabılır. Ekonomik kalkınma; fert başına düşen milli geliri devamlı olarak ve kendi kendini idame eder bir tarzda artırabilme süreci olarak tarif edilebilir. [9, s.1]

Kalkınma; toplumsal yapının değişkenlerinin, siyasal otorite tarafından belli politikalarla etkinleşerek geliştirilmesi çabası demektir. Ekonomik değişkenler öne alınarak yapılabilecek bir diğer kalkınma tanımı da şöyle olabilir; Fert başına üretimin sürekli genişleyerek ve hızlı olarak artırılması, bir başka deyişle çalışan nüfusun veriminin yükseltilmesidir. Verimin artması, sadece insanın teknik becerisinin artması değil; emeğin, doğal ve insansal kaynakları işleyerek yarattığı birikmiş becerinin yükselmesi demektir. Birikmiş beceri içine sermaye malları, teknoloji, geliştirilmiş çevre ve ekonomik kurum ve kurallar da dahildir. [10, s.27]

Yukarıdaki tanımın daha az soyutlama ile yapılması da mümkündür. Malların ve hizmetlerin üretiminde, ulaştırılmasında, dağıtımında, bütün bunların boyutlarında ve örgütlenmesinde, üretim girdi ve çıktılarının yeni nicelikler, nitelikler ve türülükler kazanmasında, üretim faktörlerinin çeşitli sektörler arasındaki dağılımında ve genellikle ekonominin bütünleşmesinde birey başına düşen reel gelirin artmasında, tüketim kalıplarının değişip karmaşıklaşmasında ve fiili çalışma saatlerinin kısalmasında, dış ticaretin ve genellikle dış ilişkilerin önemli artışlar ve hızlı değişmelerin meydana getirilmesi sürecine- kalkınma denilmektedir.

Ekonomik kalkınmayı belirleyen unsurları aşağıdaki gibi sıralayabiliriz: [11, s.99]

- Kalkınma; bir yapı değişikliği olup, mevcut yapıdan başka bir yapıya geçiştir.
- Kalkınma; mevcut bir durumdan, daha iyi bir duruma doğru yönelen dinamik bir süreçtir.
- Kalkınma; kişi başına düşük gelir düzeyinden daha yüksek bir gelir düzeyine veya negatif olan bir büyüme hızı düzeyinden daha yüksek bir büyüme hızına ulaşmaktır.
- Kalkınma; üretim faktörlerinin yeni bir birleşimi veya yeni bir üretim fonksiyonu ile emeğin verimini artırmaktır.
- Kalkınma; zevk ve alışkanlıklarda, inançlarda, davranışlarda ve zihniyette bir değişmedir.
- Kalkınma; eğitim anlayışının da değişmesidir.
- Kalkınma; bir bakıma da, reel gelir artışıdır.

1.3. Kalkınma ve Büyüme Arasındaki İlişki

Kalkınma, sosyal sorunları çözerek büyüme demektir. Kalkınmanın asıl amacı, insanların iyi yaşamalarını sağlamak için, artan iktisadi olanakları sosyal sorunların çözülmesinde kullanmaktır. Bu niteliğiyle, kalkınma için büyüme gereklidir. Çünkü, sosyal sorunların artan iktisadi olanaklarla daha ileri düzeylerde çözülmesi olanağını sağlar. Böylelikle büyüme, kalkınmaya temel hazırlar. Aynı şekilde, bir büyümekte olan nüfus artışı, üretim yöntemlerinde ve ekonomik yapıda yeniliklere doğru gidişi zorunlu kılar. Kalkınmanın yapısal değişmelere yol açması, büyümeyi de hızlandırır. Dolayısıyla, büyüme ve kalkınma karşılıklı etkileşim içinde bulunan iki süreçtir.[8, s.6-7]

Görüldüğü gibi, kalkınma daha geniş içerikli bir kavram olup, büyümeyi de içermektedir. Ama, büyüme tek başına yapısal değişmeyi getirmediğinden, kalkınmayı içermemektedir. Öte yandan kalkınma bir makro olay olup, ülkenin bir bütün olarak yapısal dönüşüme uğramasını ifade eder. Büyüme ise, makro ola bildiği gibi mikro boyutta da kala bilir. Son olarak kalkınma, sosyal sorunları çözerek, sosyal kalkınmayı sağlayarak büyüme olayıdır.

2.EKONOMİK KALKINMA MODELLERİ

2.1.Rostow Modeli

Ülke ekonomisinin gelişmesini tarihsel bir yaklaşım süreci içinde açıklamaya çalışan Rostow modeli, önce 1956' da yayınladığı bir makalesinde, sonra da 1960'daki kitabında ileri sürmüştü; siyasetin, sosyal organizasyonun ve kültürün ekonomiye dayalı bir üst yapı olduğunu kabul etmeyen Rostow, ekonomik değişimin siyasal ve sosyal sonuçlar yaratacağını kabul etmiş, ekonomik etkenler kadar sosyal ve siyasal etkenlerin de ekonomik kalkınmaya neden olabileceğini savunmuştur. [12, s.61-62]

W. Rostow, bütün cemiyetleri beş kategori içine yerleştirmekte ve ülkelerin kalkınmasında başlıca bu beş safhanın bulunduğunu öne sürerek bu tarihsel süreç içinde kalkınma kriterlerini özet olarak şu şekilde açıklamaktadır: [13, s.4]

*Geleneksel Toplum Aşaması:*Bu dönemde ekonomi esas olarak tarıma dayalıdır ve üretim sürecinde kullanılan teknoloji ilkelidir. Genellikle gelir seviyesi çok düşük olup, gelirin kısmen tasarruf edildiği kesimlerde, tasarrufun sosyal verimliliği çok düşük alanlara kaymakta ve ekonomik ilerleme kayd edilmemektedir. Ekonomi içinde piyasa ile olan ilişkiler çok sınırlı olup, ekonomik ve politik bakımdan egemen olan güçler, büyük toprak sahipleridir. En önemlisi ise, ekonominin durgunluğunu giderecek bir yapı yoktur. [14, s.59]

Harekete Geçiş Aşaması: Gelişmenin ikinci merhalesi intikal çağındaki cemiyetleri içine alır. Yani bu merhalede kalkınmanın başlanması için gerekli şartlar hazırlanmaktadır. Bu dönemin özelliği, yatırımların artmasıyla ülkenin doğal kaynaklarının, bu dönemde ortaya çıkmış müteşebbis sınıf tarafından yeni biçimlerde değerlendirilmesi ve yeni uygulama yöntemleriyle üretim artışlarının sağlanmasıdır. Üretimdeki artış, nüfus artışından daha büyüktür. Ayrıca, bu dönemde; tarımın önemi azalmaya başlaması, sanayi ve ticaret kesimlerinin gelişmesi, tarımda ve sanayide verimliliğin artması, alt yapı yatırımlarının genişlemesi, doğum oranlarının düşmeye başlaması, sosyo-ekonomik ve siyasal yapıda demokratikleşme sürecinin başlaması, toplum zihniyetinde ilerleme ve modern teknolojinin geliştirilme çabaları, topluma hakim bir aydın ve okumuş sınıfın ortaya çıkması gibi yenilikler ortaya çıkar. [13, s.5]

Kalkınma Aşaması: Bu dönem sadece ekonomik değil, sosyal ve hatta diğer yapıları da içine alan geniş boyutları kapsamaktadır. Bu dönem, 20-30'yl içinde gerçekleşebilir. Rostow'un araştırmalarına göre, bazı ülkelerin bu dönemi; İngiltere 19, Fransa 30, A.B.D. 27, Almanya 23, İsveç 22, Japonya 22, Rusya 24 yıl içinde gerçekleştirmişlerdir. 1960'larda ise, Arjantin, Türkiye ve Hindistan'ı kalkınmakta olan ülkeler olarak gösteren yazar; adı geçen ülkelerde kişi başına milli gelir (sırasıyla 520, 197 ve 70 dolar) çok farklı olmasına rağmen aynı kategoride incelemeye almasının maksadı; kalkınma ile kişi başına milli gelir seviyesi arasındaki bağın zayıflığı görüşünü savunmasıdır. [14, s.60]

Bu aşamada ekonomi şu koşullara sahip olması gerekir: [12, s.67]

- Piyasada talebin yeterince artmış olması,
- Yatırımların artması yanında, yeni üretim tekniklerinin ortaya çıkması,
- Gerekli tasarrufların organize edilmesi,
- Belirli faaliyet kolunun diğer ekonomik faaliyetleri de etkileyebilmesi.

Bu kořullara sahip bir ekonomide, imalat sanayindeki  nc  sektörlerin geliřmesi ile birlikte üretim teknięi geliřme gösterecek, milli geliri ve dolayısıyla kiři bařına reel geliri yükseltecek, ekonomi, imalat sanayi kapsamına giren tüketim, yatırım ve aramalarını rahatlıkla üretebilecek ve gereken teknolojiyi kendi üretecek ve geliřtirecektir. [12, s.61]

Olgunluk Ařaması: Kalkınma ařamasından olgunluk ařamasına geçmek için yaklaşık 60' sene geçmesi gerekmektedir. "Olgunluk ařamasında her ülke kendi yapısına göre farklılıklar gösterir. Genel olarak ekonominin bütün kesimlerinde modern teknoloji uygulanmaya bařlar.  lke her çeřit ürünü imal edebilecek bir duruma gelir. İhracat daha çok sanayi ürünlerinden oluşur". [12, s.68]

Milli gelirin %10-20 kadarı devamlı bir Őekilde yatırıma aktarılır, gelir artışı nüfus artışından daha fazladır. Teknolojik geliřmede ilerleme ekonominin düzenini durmadan deęiřtirir. Ekonomi artık milletler arası ekonomide yerini bulur.

Kitle Tüketim aęı: Bu ařamada cemiyet artık modern teknolojinin geliřmesini bir hedef saymaktan vaaz geçmiřtir. Refah devletinin doęuřu cemiyetin teknik olgunlařmadan daha öteye gidiřinin bir tezahürüdür. [13, s.10] Ayrıca toplumda sosyal refah ve güvenlik ön plana çıkmıř, çalıřma saatları daralmıř, dięer ülkelere yardımlar yapılmaya bařlamıř ve onların da bu çaęa eriře bilmeleri için destek saęlanmaya çalıřılmaktadır.

W. Rostow modeli, temel olarak piyasa ekonomisine dayanmaktadır. Bunun yanında, devletin ekonomik hayata müdahalesi, özellikle kalkınma dönemi için önem tařımaktadır. Modelin aęırlık noktası, bu günkü geliřmiř Batı  lkelerinin geçirdikleri dönemler meydana getirmektedir. [12, s.62]

2.2.Yatırım Kriterleri Modeli

Özellikle planlamayı kabullenen ekonomistlerin üzerinde önemle durmuř oldukları bu modeller, üretim kaynaklarının hangi yatırım alanlarına yönlendirilmesini açıklamaya çalıřan görüřlerdir.

2.2.1.Polak ve Buchanan'ın Sermaye/Hasıla Kriterleri Modeli

II. Dünya Savařı'ndan sonra, savařtan zarar görmüř ve az geliřmiř ülkelerin sermayeden yoksun olmaları, sermaye/hasıla kriterlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuřtur. J. Polak ve N. Buchanan tarafından geliřtirilmiř modelde sermaye/hasıla kriterleri yanında,  demeler bilançolarındaki açıklar da dikkate alınmıřtır. Model, sermaye mallarının kıt olduęu dönem ve ülkeleri dikkate alarak, dięer üretim faktörlerine oranla daha kıt olan sermayenin en etkin biçimde kullanılması gereęini ortaya koyarak yatırım kararlarında en yüksek hasılayı elde edecek projelerin seçimini önermektedir. Yatırım mallarının yabancı ülkelerden ithal edildięi ülkelerde döviz rezervlerinin az olması, sermaye/hasıla kriterlerine önem kazandırmaktadır. [12, s.74]

Bu model ortaya çıktıęı dönem itibariyle ekonomide yařanan problemlere getirmiř olduęu çözüm önerisiyle önem tařımıř, ama, günümüzde etkinlięini kaybetmiřtir, söyleye biliriz.

2.2.2. A. Kahn Ve H.B. Chenery'nin Sosyal Marjinal Verimlilik Kriterleri Modeli

Bu model marjinal verimlilięi toplum yönünden ele alarak üretim faktörlerinin optimal daęılımının temin edilebileceęini savunmaktadır. Modelin matematiksel formülasyonu ařaęıdaki gibidir:

$$S.M.V. = (V/K) - (C/K) + (Br /K) \text{ burada;}$$

K := Sermaye miktarı, V := Üretim değeri (piyasa fiyatı + dışsal ekonomiler tarafından yaratılan değer - ithal edilen hammaddelerin değeri), C := İşgücü maliyeti + içeriden temin edilen hammaddenin değeri + amortisman, Br := Ödemeler dengesinde meydana gelen değişimi göstermektedir.

Modele göre, milli gelirin yatırım haddi belli olduktan sonra, bu yatırımın kullanılacağı projelerin seçiminde kullanılabilir. Dolayısıyla, yatırımlar global yönleriyle değil, kesimsel yönleriyle değerlendirilmektedir. [12, s.75]

Modelin kalkınma ile ilgili ileri sürdüğü görüşleri iki grupta toplaya biliriz;

1)“Optimal kaynak dağılımı ile piyasa mekanizması arasındaki bağ, az gelişmiş ekonomilerde zayıftır. Piyasadaki fiyatlar sosyal maliyetleri aksettirmezler. Üretim faktörlerinin piyasa fiyatları, sosyal maliyetleri aksettirmedikçe göre, bu fiyatları veri olarak alıp kar maksimizasyonu gerçekleştiren müteşebbisin sağladığı özel karı ile, sosyal karlılık arasında farklar ortaya çıkar, bu farklar ne kadar büyükse, gelişmemiş ekonomilerde piyasa mekanizması yolu ile ortaya çıkan kaynak dağılımı optimal kaynak dağılımından o kadar uzaklaşmış olur. Bu bakımdan, planlama yolu ile piyasa mekanizmasına müdahale gerekir”. [14, s.73]

Planlama, kaynakların gölge fiyatlarını verecek ve bu fiyatlara göre kaynak dağılımı optimal olacaktır. Gölge fiyatlar, aslında tam rekabet koşullarında arz ve talep karşılaşmasından oluşan fiyatlardır. Diğer bir deyişle, faktörlerin diğer cinsinden marjinal verimidir. [15, s.8-9]

2)Modelin ileri sürmüştüğü diğer görüş ise, dış ticaret ve optimal kaynak dağılımı, az gelişmiş ekonomiler açısından birleştirici görüştür. Dolayısıyla, dış ticaret haddi, dinamik faktörler çerçevesinde, iç kaynak dağılımındaki amaca hizmet edecek yönde olması gerektiği görüşüdür. [14, s.75]

2.2.3. W. Galenson Ve H. Leibenstein’in Kişi Başına Marjinal Yeniden Yatırım Kriterleri Modeli

K.B.M.Y.Y. kriterleri modeli, yeniden yatırım hadlerini maksimum kılacak yatırımların seçimini öngörmektedir. Galenson ve Leibenstein, modellerini aşağıdaki gibi formüle etmektedirler: [12, s.77]

$$r = (P - w) / C \text{ burada;}$$

r=Yeniden yatırım haddi, P=Makine başına net hasıla, e=Makine başına işçi sayısı, w=Ücret haddi, C=Makine başına düşen maliyeti göstermektedir.

Modelin amacı, geleceği bu güne tercihtir. Daha önce incelediğimiz S.M.V. kriterleri modelinde tarımda emek yoğun yatırımların, özellikle nüfusu çok ülkelerde işsizliğe çare olacağı ileri sürülürken, Galenson-Leibenstein ise bunun kısa süreli olduğunu, uzun sürede bu avantajın ortadan kalkacağını ve kalkınma şansını büyük ölçüde kaybedeceğini söylemektedirler. Dolayısıyla, K.B.M.Y.Y. kriterleri modeli, kalkınmayı hızlı gerçekleştirmek için yatırım meylili yüksek sermaye yoğun bir yatırım politikası izlemeyi önermektedir. [12, s.78]

2.3. Dengeli Kalkınma Modelleri

Dengeli Kalkınma Modellerinin ana fikri, piyasa mekanizmasının kaynakların dağılımını az gelişmiş ekonomilerde yeterince sağlayamadığı düşüncesidir.

2.3.1. R.Rodan Modeli

Kalkıř ařamasını,  ne sürdüđü “B y k-İtiř” kuramıyla açıklamaya alıřan Rodan modelini řu řekilde  zetleye biliriz:

İstikrarlı bir geliřme sađlayabilmek için, bir çok ekonomik alanda eř anlı yatırımlar gerekmektedir. Bu yatırımlar kalkınmanın ilk hareketlerini meydana getirir. Farklı sanayi dallarında yapılacak yatırımların önemini göstermek için R. Rodan řöyle bir örnek vermektedir; Bir imalat fabrikasında tarım sektöründen alınan 20.000 iřsiz insanın istihdam edildiđini varsayalım. Bu kiřilerin iřsiz durumlarındaki aynı gelikle fabrikada istihdam edilmelerine olanak yoktur. Çünkü iřçilerin konut için kira ödemesi gerekecektir. Eđer bu iřçiler ücretlerinin tümünü - fabrikanın üretmiř olduđu - ayakkabı almaya harcasalardı, bu yalnızca kendi ürettikleri malın piyasasını geniřletecekti. Oysa tarımdan aynı řekilde alınacak bir milyon iřçi bir dizi çeřitli sanayi iřletmelerinde yetiřtirilirse, iřçiler ücretlerini harcayacak çeřitli mal gruplarına sahip olacaklar. O zaman tek ayakkabı fabrikasında gerçekleřmeyen durum, sektörler arasında gerçekleřmiř olacaktır. [12, s.80-81]

Yatırımlardaki bölünemezlik fikrini ise Rodan, řöyle açıklamaktadır: B l nemezlik, bir yandan üretim fonksiyonunun, diđer yandan da talep fonksiyonunun kořullarıyla ilgilidir. Üretim açısından hem yatırımların bir birini bütünleyici özelliđi, hem de pazarın yeterince büyük olması geređi vardır. Bu bakımdan, ancak dengeli kalkınma politikasının bu sorunlara bir çözüm getirebileceđi ileri sürülmektedir.

Modelin  n gördüđü, piyasanın küçük olması nedeniyle özel kesimin yatırım konusunda ürkek olması, pazarın geniřletilmesini gerekli kılmaktadır. Pazarın geniřlemesi ile ilgili olarak ileri sürülen öneriler ise řunlardır; Gittikçe artan ve geniřleyen yatırımlar daha yüksek gelir sađlar, gizli iřsizlerin kullanılmasıyla pazar geniřleye bilir. Rodan, Azgeliřmiř  lkeleri  c tipe ayırmaktadır: [12, s.83]

- 1) Hızlı büyüyen  lkeler; Kiři bařına gelir artıř hızının % 2 - veya daha yüksek olan  lkeler,
- 2) Yavaş büyüyen  lkeler; Kiři bařına gelir artıř hızının % 0.5 - % 2 - arasında bulunan  lkeler,
- 3) Durgun  lkeler; Kiři bařına gelir artıř hızının % 0.5 - den az veya sıfır olan  lkeler.

Bu ayırımdan hareketle R. Rodan, azgeliřmiř ülkelerin kümülatif büyüme ařamasına ancak, kiři bařına gelir artıř hızı belirli bir düzeye ulařtıktan sonra eriřilebileceđini savunmaktadır.

2.3.2. R. Nurkse Modeli

Azgeliřmiř bir ekonomide kiři bařına milli gelikin düřük olması nedeniyle, tasarruf yetersizliđi mevcuttur. Bu sebeple yatırımlar yetersiz kalmakta ve istenilen verim alınmamakta, dolayısıyla gelir seviyesi yine düřük bir seviyede kalmakta, ekonomi kısır döngü içine girmektedir (řekil-1) . Bu kořullar dolayısıyla hem iç piyasanın sınırlılıđı, hem de kaynakların yatırıma yönlendirilmesi zorluđu kalkınmayı engelleyen faktörler olarak ortaya çıkmaktadır. [14, s.66]

Şekil-1. Gelir-Tasarruf Kısır Döngüsü

Nurkse, nüfus yönünden bir ayırım yapmaktadır. Aşırı nüfuslu az gelişmiş ülkeler, tarım kesimindeki üretken olmayan gizli işsizleri ilk elde sanayileşme yolunda kullanabilir. O halde bu ülkeler kalkınmaya sanayi yönünden başlamaları gerekir. [16, s.365]

Bu model, pazar büyüklüğünün yatırımlara bağlılığıyla açıklamaya çalışır. Nurkse modeli, genellikle “kısır döngüler”e dayanmaktadır ve “bir ülke fakir olduğu için fakirdir” formülünden hareket eder. Fakirliğin kısır döngüsü, az gelişmiş ekonomilerde “az gelişmişlik dengesi” denilebilecek bir durum yaratır. Bu tıpkı Keynes’in gelişmiş ülkeler için kullandığı eksik istihdam dengesi gibidir. O halde bu statik yapıyı, yani kısır döngüyü kırmak gerekir. Burada önemli nokta bunun nasıl kırılacağıdır. Her hangi bir sanayi dalına yapılan yatırımlar, piyasa darlığı nedeniyle başarısız sonuçlar verecektir. Oysa yatırımların değişik sanayi kollarına yatırılması halinde, bu çeşitli iş sahalarında çalışacak insanlar, birbirlerinin müşterisi olmak suretiyle, faaliyetleri sürdürebilirler. Bu genişleme yeni yatırımlara olanak sağlayacak ve böylece piyasanın büyümesi kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Ayrıca yeni kurulan firmalar, dışsal ekonomiler nedeniyle ekonomik avantajlar yaratacak ve kalkınma hızlanacaktır. [12, s.85-87]

Nurkse’nin dengeli kalkınma görüşünün arkasında iki temel faktör bulunmaktadır:

- Dengeli kalkınmanın nicel (kantitatif) etkileri
- Dengeli kalkınmanın nitel (kalitatif) etkileri

Dengeli kalkınma, nicel etkileri bakımından gerek iç piyasayı genişletme, gerekse verimliliği artırma gibi etkiler ile az gelişmiş ekonomiyi kalkınma süreci içine sokabilmekte; nitelik bakımından ise, iç piyasaya bir dinamizm getirmekle yatırım kriterlerini arttırmaktadır. Model, az gelişmiş ekonomiler için önerdiği dengeli kalkınma stratejisini, sadece iç ekonomide bırakmamakta, bunu gelişmiş ekonomilerin dış ticaret politikalarına ve uluslararası ilişkiler içindeki durumlarına kadar götürmektedir. Dolayısıyla, dengeli kalkınma stratejisini sadece, bir iç ekonomi politikası olarak düşünmek değil, aynı zamanda bunu dış ticaret stratejisi olarak ta düşünmemiz gerekmektedir. [14, s.67-68]

2.3.3.T. Scitovsky Modeli

Bu model, büyük ölçüde yatırımlar arasındaki ilişkiye dayanmaktadır. Modelde yatırımlar (endüstriler) arasındaki ilişkilerde “dışsal ekonomiler” önem taşımaktadır. Ekonomideki kaynak dağılımı, piyasadaki kar göstergelerine göre gerçekleştiği takdirde “ekonomik optimum”dan uzaklaşma söz konusudur. Çünkü, dışsal ekonomilere bağlı olarak özel ve sosyal fayda arasında büyük ayrılıklar ortaya çıkar. Yatırımlar, piyasadaki karlılık derecelerine göre dağıldığında, esas olan piyasa fiyatlarıdır. Bu durumda, dışsal ekonomiler kaynak dağılımı içinde bulunmadığı ölçüde özel fayda ile sosyal fayda arasındaki ayrılıklar ortaya çıkar. [14, s.71]

Modelde, dıřsal ekonomiler ikiye ayrılmaktadır; 1)Parasal dıřsal ekonomiler, 2)Teknik dıřsal ekonomiler.

Parasal dıřsal ekonomiler, fiyatlar ve dolayısıyla özel kar içinde bulunarak sosyal faydaya intikal etmektedir. Teknik dıřsal ekonomiler ise, piyasa fiyatları tarafından aksettirilmezler ve özel kar içinde bulunmazlar. Teknik dıřsal ekonomileri ihmal ederek yapılan bir kaynak daėlımı, optimal deėildir.

Bu model, azgeliřmiř ekonomilerde piyasa ekonomisinin kaynak daėılımda yetersizliėini ispatlamaėa yönelmiřtir. Alternatif  neriler olarak, kaynak daėılımda planlı kalkınma modelini veya piyasa mekanizmasına etki ederek mekanizmayı, sosyal faydayı azamileřtirecek tedbirlerle düzenlemeyi ileri sürmektedir. [14, s.72]

2.4. Dengesiz Kalkınma Modelleri

Dengesiz kalkınma görüřü, dengeli kalkınma modellerinin gerçeėe uymadıėı gerekçesiyle ortaya çıkmıřtır. “Bu modellerin dayandıėı ana ilke; Azgeliřmiř ekonomilerin geliřmesi durgun, yumřak bir biçimde gerçekleřemez; kalkınma, sıçramalar, dalgalanmalar řeklinde ortaya çıkar; bu sıçramalar ve dalgalanmalar, “dinamik” bir kalkınma ortamı yaratır”.Diėer taraftan, azgeliřmiř ekonomilerde i piyasanın genellikle çok sınırlı olması, dengeli kalkınma görüřü ile baėdařmamaktadır. [14, s.81]

2.4.1.Hirschman Modeli

Dengesiz kalkınma modellerinin en önemli kurucularından olan A. O. Hirschman, modelinde sektörler arası iliřkilere ve sektörlerin durumlarına dayanmıřtır. Bu durum ilk bakıřta, modelin dengeli kalkınma modellerine benzerliėi gibi görüle bilmektedir. Ama, Hirschman modelinde sektörler arası iliřkiyi ele alıř biçimi dengeli kalkınma modellerine kıyasla farklıdır. Ekonomi içinde öyle sektörler vardır ki, azgeliřmiř ekonomilerde bu sektörlere, dengesiz bir biçimde de olsa aėırlık verilmesi azgeliřmiř ekonomide bir sıçrama gerçekleřtirebilir. Örneėin, yirmi beř sektörden bařlangıçta   tanesine aėırlık verilmesi, ekonomiye ve dolayısıyla kalkınmaya bir itieř gücü saėlayabilir. 25 sektör birden birbirini tamamlayacak řekilde planlanarak her sektöre aynı ölçülerde aėırlık verilmesi; i piyasanın sınırlılıėı ve mali olanakları yönünden bunun bařarılı sonuca ulařılması olanaėı çok azdır. Oysa ki, 2-3 sektöre aėırlık verilerek saėlanacak “kalkıř” sektörler arası iliřkiler dolayısıyla, diėer sektörlerin de geliřmesine yol açar. [14, s.82]

Hirschman modelinde yatırımların yapısı üzerinde durulmakta ve yatırımlar ikiye ayrılmaktadır: [12, s.97-100]

- Sosyal Sabit Sermaye yatırımları (S.S.S.)
- Doėrudan Verimli Faaliyetler (D.V.F.)

Hirschman, S.S.S. yatırımlarının kalkınmanın esasını teřkil ettiėini, bu yatırımların D.V.F. için gerekli olduėunu, fakat önemli sorunun S.S.S. ile D.V.F. iliřkisinin ne olacaėı noktasında toplandıėını söyler. D.V.F. yatırımları belirli bir S.S.S. yatırımını gerektirir. Ekonomik faaliyetlerin geliřmesi için o bölgede hiç olmazsa ulařım olanaklarının bulunması gerekir. D.V.F.’in üretim maliyetleri eėer S.S.S. yetersiz ise daha yüksek olacaktır.

Ekonomi açısından amaç, hem S.S.S.’ye ve hem de D.V.F.’ye hasredilmiř kaynaklarla ifade edilen minimum maliyetlerle, maksimum miktarlarda D.V.F. ıktı  retimidir. Buradan varılan

sonuç sudur: 1) S.S.S. ve D.V.F.'nin aynı zamanda genişletile bilme olanağı yoktur, 2) Uyarılmış karar verme sürecini maksimize eden genişleme yoluna, öncelik verilmelidir.

Böylece Hirschman'a göre gelişme süreci, "dengesiz gelişme" şeklinde ortaya çıkmaktadır. Ülke boyutunda ekonomik gelişmenin ortaya çıkması için, çeşitli bölgelerde "kalkınma kutupları"nın yaratılması gerekmektedir. Kalkınmanın devamı, kalkınma kutbunda toplanmanın yarattığı dışsal ekonomilerden kaynaklanmaktadır.[17, s.24] Dışsal ekonomiler nedeniyle, yeni bir yatırım ortaya çıkacak ve bu yatırım diğer yeni yatırımlar için dışsal ekonomiler yaratmış olacaktır. Bazı projelerin kendi yararlandığı dışsal ekonomilerden daha fazla dışsal ekonomiler yaratabilme olanağı vardır. Bunlar kalkınmanın stratejik projeleridir. [12, s.101]

2.4.2.Paul Streenten Modeli

Modele göre denge, statükoyu devam ettiren bir durumdur. Kalkınma ise, statükonun geliştirilerek değişmesidir. Bu değişme dengesiz bir süreç içinde gerçekleştirilebilir. Dengesiz kalkınma özellikle, bölünmezlikler, artan maliyetlerin, yatırım kriterleri ve yeni buluşların önemli olduğu ekonomilerde söz konusu olmaktadır. [14, s.84]

P.Streenten modelinde dengesiz kalkınma görüşü, bazı nicel ve nitel faktörlere dayandırılmaktadır. Nicel faktörler bölünmezlikler, ölçek getirileri (ölçek ekonomiler) gibi faktörlerdir. Nitel faktörler ise, ekonomideki yatırım kriterleri, piyasanın dinamik yapısı ve yeni buluşlar için ortamın uygunluğudur. Piyasa mekanizması, kalkınmada esas unsur gibi benimsenmekte ve piyasa ekonomisi modeli meydana getirmektedir. Kamu sektörü üretici olarak ağırlığa sahip olmayıp, arka plandadır. Model, fiyat mekanizmasını esas alan bir felsefeye sahiptir. [14, s.85-86]

2.4.3.Friedmann: Merkez-Çevre Modeli

J.Friedmann kalkınma sorunu, merkez - çevre modeli olarak ele almakta ve ekonomik kalkınmanın merkez - çevre ilişkisi şeklinde farklılaşması, özellikle sanayileşme öncesi ekonominin endüstriyel yapıya geçiş döneminde ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Bu aşamada ekonomik kalkınma belli bir merkez etrafında etkin bir şekilde yoğunlaşırken, diğer bölgeler buraya bağlı duruma geçmektedir. Bu yüzden merkez - çevre ilişkisi, "koloniyel" bir yapı göstermektedir. Çünkü, çevrenin merkeze bağımlılığı, sermaye, yetişmiş işgücü ve doğal kaynakların tümünün çevreden merkeze doğru akmasına yol açmaktadır. [17, s.25]

Merkez tarafından kontrol edilen çevre sürekli yoksullaşırken, merkezdeki ekonomik kalkınma hızlanmaktadır. Çevrede daha çok geleneksel üretim ilişkileri söz konusu iken, merkez sanayileşmekte ve ticaret hadleri merkez lehine dönmektedir. Merkezdeki bu gelişmeler aynı zamanda, yapısal değişmelerin, yeniliklerin ve bilgi alış - verişinin yoğunlaştığı dinamik bir süreç yaratmaktadır. Böylece çevredeki geleneksel toplum yapısına karşın merkez, yenilikçi değişmelerin odak noktası olmaktadır. Yeniliklerin şehirsal alanda ortaya çıkması, merkez - çevre ilişkisinde şehirlerin önemini artırmıştır. Burada önemli nokta, şehirlerin "yenilikçi merkezler" olmasıdır. Yenilikçi değişmelerin odak noktası olarak ortaya çıkan merkez, çekirdek bölge olarak adlandırılmaktadır. Kalkınma ve yeniliklerin yayılma süreci içinde, çevrede oluşan orta büyüklükteki şehir merkezleri, sanayiler için daha avantajlı ortamlar oluşturmaktadırlar. Ayrıca yeniliklerin ana merkezi olan çekirdek bölgede zamanla, hizmetler sektörü yoğunlaşmaktadır. Böylece kalkınmanın çevreye yayılması kolaylaşmaktadır. [17, s.26]

2.5.Ekonomik Kalkınma Konusunda Yeni Yaklaşımlar

Ekonomik kalkınma konusunda yeni yaklaşımlar ‘‘içsel büyüme modelleri’’ olarak 1980’lerden bu yana geliştirilmiştir. Bu modellerin kurucuları arasında P. M. Romer, P. Krugman, D. C. North, G. M. Grossman, E. Helman, J. E. Stiglitz, Pack, G. N. Landrum, R. E. Lucas, N. G. Mankiw, D. N. Weil, Caballe, Santos, R. Barro, Griliches, J-W. Lee gibi yazarlar önem taşımaktadırlar.

Bu modellerin temel niteliği kalkınmanın, neoklasik büyümede-kalkınmada- olduğu gibi dışarıdan etken olan güçlerin bir ürünü olarak değil de, ekonomik sistemin işleyişinin içsel bir sonucu olarak alınmasıdır. Farklı yazarlarca çeşitli biçimlerde geliştirilen bu kalkınma kuramları neoklasik kalkınma modellerinin bazı ilkelerine karşı çıkmaktadırlar. Neoklasik kalkınma modellerinin temel ilkelerini şöyle sıralarsak: [18, s.2]

- Tam rekabetin geçerliliği
- Sermayenin azalan getirisi
- Yatırımların önemsizliği
- Teknolojik gelişmenin dışsallığı
- Teknolojik gelişmenin model içinde yer almaması

Buna karşılık yeni kalkınma modellerinde aşağıdaki yenilikler veya özellikler dikkat çekmektedir:

- Tam rekabetin dışına çıkıla bilme ilkesi
- Sermayenin azalan getirisi varsayımı terk edilmektedir
- Teknolojik gelişmeler içsel olarak kabul edilmektedir
- İnsan sermayesi önem kazanmaktadır

Şimdi yeni kalkınma modellerinde dikkati çeken hususları kısaca açıklamaya çalışalım.

Eksik Rekabet, Artan Getri ve Dışsallık: Bilindiği gibi ülkelerde belirli sanayiler belirli yerlerde yoğunlaşır. Bu yoğunlaşma için A. Marshall şu açıklamaları getirmiştir; işçilerin iş bulma, işverenlerin işçi bulma olanaklarını artırır, bu fabrikalara özel hizmet sağlayan kişi ve kuruluşlara yardımcı olur, sanayi yoğunlaşmasının gerçekleştiği yerdeki firmalar arası bilgi alışverişini, dolayısıyla teknolojinin gelişmesini sağlar. Bu yoğunlaşma olayı ilk önce, artan getirinin önemini gösterir. Artan getrinin firmanın üstünde bir düzeyde geçerli olduğunu, geniş ölçeğin dışsallık yarattığını gösterir. Diğer bir deyişle, firmalar birbirleri için dışsal yarar yaratırlar. Bu dışsal yararlar başlangıçta birkaç yüksek teknoloji üreten girişimcinin oluşturduğu yolun, sonraki yoğunlaşmaya kaynak oluşturmasını ifade eder. [18, s.3-6]

Aynı şekilde dışsallık da önemli bir kalkınma etkenidir. Bir kişi ya da firma bilgi, sermaye edindiğinde yalnızca kendisi için değer yaratmakla kalmaz, toplum için de değer yaratmış olur. Sermaye, fiziksel ve insan üzerinde ola bilir. Kalkınmayı yaratan da bir bakıma bu dışsal etkilerdir. Bu etkilerin sonucu olarak gelişmiş bir ülkede yaşamaya başlayan bir kişi, gelişmemiş bir ülkede aynı nitelikte sermayeyle çalışan bir kişiden daha verimlidir.

Teknoloji birikiminde de dışsallıklar söz konusudur. Bir firmanın teknoloji edinimindeki etkinliği diğer yakın alandaki teknoloji gücüne bağlıdır. Örneğin, petro-kimya alanında bir

firmanın teknoloji etkinliği rafineri alanındaki diğer bir firmanın mühendislik gücüne bağlıdır. [18, s.6-7]

Dışsal teknoloji ve yatırımın getirilerinin yatırımcı tarafından tam olarak elde edilebildiği varsayımlarıyla neoklasik büyüme modeli devletin birikim ve kalkınmayı destekleyici yönde bir şey yapmamasını önerir. Oysa devlet müdahalesinin yokluğunda toplumsal etkinliğin sağlana bileceği söylenemez. J. E. Stiglitz önemli bir yazısında (1993) devletin mali piyasalara müdahalelerini yararlı bulmakta, mali piyasaların liberalleştirilmesi görüşlerinin sağlam temellere dayanmadığını belirtmektedir.

Sermayenin Azalan Getirisi ve Yatırım: Neoklasik modelde yatırımın az önemli oluşunun arkasında iki olay vardır. Sermayenin azalan getirisi olduğu anlayışı ve sermayenin teknolojiden ayrı olarak ele alınması. Yeni kalkınma modelleri, yukarıda belirtilen dışsallık anlayışları ile sermayede azalan getiri varsayımının işleyişini engellemektedirler. Böylece bu yeni modeller fiziksel ve insansal sermaye birikiminin kalkınmada daha büyük bir ağırlığa sahip olduğu sonucuna varmaktadırlar. Böylece her yatırımın yenilikler, üstünlükler, bilgi ve olanak artışı sağladığı düşünülmekte, diğer bir deyişle her yeni bir yatırım yeni teknolojiler içermekte ve bu niteliğiyle azalan getiri mekanizmasının işleyişini engellemektedir. [8, s.7]

İçsel Teknolojik Gelişme: Neoklasik kalkınma modellerinin bir özelliği de teknolojik gelişmeleri model dışında tutmalarıdır. Yeni kalkınma modellerinde ise, teknolojik gelişmede de ekonomik uyarıcılar, dolayısıyla ekonominin içsel işleyişinin öğeleri ön plandadır. Bilimsel görüşlerin iktisadi kullanımı hemen daima önemli kaynak yatırımları gerektirir. İşletmeler kar olanağı gördükleri yeni teknoloji üzerinde yatırım yaparlar. Bu durumda gelişmiş ülkelerdeki kurumsal, yasal, iktisadi ortam bu yatırımların karlılığını belirleme yoluyla teknolojinin hız ve yönünü etkiler. Azgelişmiş ülkelerde de, kendileri dışında oluşturulmuş teknolojileri öğrenmenin bir masrafı vardır. Bu masrafın büyüklüğü, dolayısıyla teknolojilerin etkin biçimde kullanılıp kullanılmayacağı o ülkenin kurumlarına, iktisadi ortamına bağlıdır. [18, s.8-9]

Yeni kalkınma modelleri, teknolojik gelişmeyi tümüyle içsel olarak alınmasının güçlüğüne karşın hiç olmazsa kısmen modeller içine sokulmasının zorunluluğunu göstermektedir.

İnsan Sermayesinin Önemi: İnsan sermayesinin büyük önemi ancak son zamanlarda yeterince anlaşılabilmiştir. Oysa kalkınabilme, gelişebilme insan gücünün niteliğine bağlıdır. İnsan gücünü geliştirmeyi, ondan yararlanabilmeyi başarmış ülkeler kalkına bilmişlerdir. İnsan gücünün, onu doyurucu biçimde kullanmanın büyük önemi yeni, içsel kalkınma modellerince tanınmış ve incelenmiştir. Bu kalkınma iktisadi için önemli bir katkıdır. R.E.Lucas tarafından geliştirilen model insan sermayesini ön plana çıkarmaktadır. Bu kuramlarda sermaye dendiğinde genellikle hem fiziksel hem de insan sermayesi anlaşılmaktadır. Fiziki sermayenin insan sermayesine oranının yüksek olduğu ekonomiler daima fiziki sermayelerini azaltacaklar, düşük olduğu ülkeler ise artıracaklardır. [18, s.9-10]

3.DEĞERLENDİRME

Bir ülkenin kalkınma hamlelerine, o ülkenin üretim faktörlerinin miktarı ve kalitesi, coğrafi konumu, büyüklüğü ve dış ekonomik ilişkileri gibi bir çok faktörler etki eder. Bir ülkede uygulanan kalkınma veya sanayileşme stratejisinin başarısı, o ülkedeki, imalat sanayinin iktisadi ve teknik yapısına, kapital / hasıla ve kapital / emek oranlarına, firmaların ölçeklerine, rekabet gücüne, enflasyona, piyasanın yapısına etki ettiği hakkındaki araştırmalara bağlıdır. Son elli yıllık tecrübeler geliştirmekte olan ülkelerde iktisadi kalkınmanın başarı ile sürdürülebilmesinin,

sadece sanayileşmeye değil, aynı zamanda dışa dönük sanayileşmeye bağlı olduğunu ortaya koymuştur. Bu sanayileşme stratejisini ve bu stratejiyi destekleyen makro politikaları uygulamaya koyamayan ülkelerin iktisadi kalkınmaları ise hızlanan enflasyon ve döviz darboğazından dolayı başarılı olamamıştır.[19, s.13]

Neoklasik büyüme modeli, büyüme sürecinde fiziksel sermaye birikimi ve iřgücünün önemi vurgulamaktadır. Toplam faktör verimliliğinin tek kaynağı da dıřsal teknolojik geliřmedir. Ancak 1960'lı yıllarda bazı iktisat lar [20, s. 131-149] Solow büyüme modelinin dıřsal teknoloji varsayımındaki basitliđe, teknolojik geliřmenin iktisadi etmenlere dayanarak iřsel biçimde a aklanabileceđi karřıt tezini getirmiřlerdir. Bu düřünceyi günümüze taşıyan Romer, [21, s. içinde] iřsel teknoloji tezini, artan getiri ile de destekleyince, 1980'li yılların ortalarından sonra hızla çođalan yeni iřsel büyüme modelleri ortaya çıkmıřtır. Bu referans tarihten sonraki çalıřmalar, büyümenin asıl kaynağı olarak gördükleri belli bařlı řu dört alanda toplanmıřtır: Birinci grupta, k r arayıřındaki AR-GE sektörünün bilgi (ya da yeni teknolojik tasarımlar)  retmesi [22, s. 323-351] ikinci grupta Arrow'un mirasını devralan ve bunu yeni yaklařımlara uyarlayan fiziksel sermaye yatırımları ve yaparak-öğrenme modelleri [23, s. 500-521];  c nc s , beřeri sermaye birikimi [24, s.3-42]; dördüncüsü kamu yatırımları [25, s.103-125]. Bu modellerdeki ortak yanlar sermaye tanımının geniř anlamda yeniden yorumlanması, artan getiri ve sabit getiri olarak gösterilebilir.

Literatürde büyüme sürecini etkileyen bir önemli unsur olarak da, beřeri sermaye tartıřılmaktadır. Lucas, [26, s. 251-272] uzun dönemli büyüme sürecinin belirlenmesinde beřeri sermayenin, fiziksel sermayeden daha önemli olduđu tezini  ne sürmüřtür. Ona göre eđitim sektöründe yapılan yatırımlar, pozitif dıřsallıklar yaratarak, ölçeđe göre artan getirinin oluřmasını sađlar. Ekonomi durađan durum dengesinde ise, kiři bařına büyüme oranı, kiři bařına beřeri sermaye büyüme oranına eřitlenecektir. Romer, [27, s. 337-367] üretim girdilerini, rekabete konu olabilen ve rekabete konu olamayan girdiler olarak ayırmaktadır.

Sonuc olarak, kalkınma olgusunun anlaşılabilmesi ve gerçekleřtirilebilmesi için iktisadi yapı gibi tek bir kurumsal oluřumun ötesinde, birden fazla kurum birlikte ele alınmalıdır. Çünkü siyasal, ekonomik, kültürel ve bireysel faktörler arasında koparılamayacak bir iliřki bulunmaktadır. Bu nedenle, söz konusu faktörlerin kalkınma olgusu etrafında birbirleriyle olan bađlantıları kurulmalı ve ilgili deđerlerin deđiřimleri, bir bütünlük içerisinde tanımlanmalıdır.

KAYNAKÇA

1. ÜLGENER F., *Milli Gelir, istihdam ve İktisadi Büyüme*, İstanbul, 1991.
2. ERKAL M., *Bölge Açısından Azgeliřmiřlik*, İstanbul, 1990.
3. SERİN N., *Kalkınma ve Dıř Ticaret: AG  ve Türkiye Yönünden*, 2. Baskı,1971.
4. D ĐER İ.H., *İktisada Giriř*,  niversite Yayınevi, Kütahya, 1997
5. ERKAL M., *Bölge Açısından Azgeliřmiřlik*, İstanbul, 1990.
6. MANİSALI E., *Geliřme Ekonomisi*, 3.Baskı, İstanbul, 1982.
7. TÜRKAY M., *Geliřme; Kavramsal K ken ve Yorumlar*, 1995.
8. GÜVEN S.H., *Türkiye'de Sosyal Planlama*, Bursa, 1995.
9. ADELMAN I., *Ekonomik Büyüme ve Kalkınma Teorileri*, ( ev: Sarař V.), İstanbul, 1972.
10. MGKGS, *Türkiyede Bölge Planlamasının Evreleri*, Ankara, 1993.
11.  ZG N A., *İktisadi Büyüme, İktisadi Kalkınma, Sosyal Kalkınma, Planlama ve Japon Kalkınması*, İstanbul, 1988.
12. İLKİN Akın, *Kalkınma ve Senayi Ekonomisi*, 4. Baskı, İstanbul, 1983.

13. ROSTOW W.W., *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*, (Çev: GÜNGÖR Erol), Sosyal İlimler Komisyonu Yayınları:2
14. MANİSALI Erol, *Gelişme Ekonomisi*, 3. Baskı, İstanbul, 1982.
15. ERDEN Öney, *İktisadi Planlama*, 5. Baskı, Savaş Yayınları, Ankara, 1987.
16. ÜLKEN Yüksel, *20. Yüzyılda Dünya Ekonomisi*, Filiz Kİtap Evi, İstanbul, 1992,
17. ERKAN Hüsnü, *Sosyo - Ekonomik Bölgesel Gelişme*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir, 1984.
18. BULUTAY Tuncer, *Yeni Büyüme Kuramları ve Büyüme, Kalkınma Konusunda Diğer Bazı Yaklaşımlar*, DPT Yayınları, Ocak 1995.
19. Çarıkcı E., *Yarı Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye'de Sanayileşme Politikaları*, Ankara 1983.
20. Arrow, K.J. (1962) *"The Economic Implications of Learning by Doing"* Editör: F.H. Hahn, *Readings in the Theory of Growth*, Macmillan St Martin's Press, London, 1971.
21. Romer, P.M. *"Increasing Returns and Long-Run Growth"* Journal of Political Economy, 94(5), 1002-1037. 1986
22. Aghion, P.; P. Howitt, *"A Model of Growth Through Creative Destruction"* Econometrica, 60(2), 1992.
23. Rebelo, S.T. *"Long-Run Policy Analysis and Long-Run Growth"* Journal of Political Economy, 99(3), 1991.
24. Lucas, R.E. *"On the Mechanics of Economic Development"* Journal of Monetary Economics, 22, 1988.
25. Barro, R.J. *"Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth"* Journal of Political Economy, 98(5), 1990.
26. Lucas, R.E. *"Making A Miracle"* Econometrica, 61(2), 1993.
27. Romer, P.M. *"Capital, Labor, and Productivity"* Brooking Papers on Economic Activity, Microeconomics, 1990.

UOT:336.71

BANK SİSTEMİNİN LIBERALLIQ SƏVİYYƏSİNİN ÖLKƏLƏRARASI MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

ORXAN SULTANOV, GÜNAY ŞAMİLZADƏ

Sultanovorxan@gmail.com, gunaysamilzade@gmail.com

XÜLASƏ

Tədqiqatın əsas məqsədi müasir mərhələdə ən son prudensial yenilik və dəyişikliklərin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla global səviyyədə bank sisteminə dövlət müdaxiləsinin səviyyəsini ölçməyə imkan verən iqtisadi modelin – indeksin yaradılmasıdır. Tədqiqatın obyektini kimi, monetar sahədə tənzimləmə aparılması üçün mərkəzi banklara imkan verən, tam və ya qismən mərkəzi bankların özləri tərəfindən müəyyən oluna bilən requlyator alətlər götürülmüşdür. Tədqiqatın predmetini isə monetar sahəyə dövlət müdaxiləsinin və ya requlyator müdaxilənin ölçülməsi təşkil edir.

Açar sözlər: Liberalizm, dirijizm, dövlət müdaxiləsi, mərkəzi bank müdaxiləsi, iqtisadi azadlıq, bank sisteminin tənzimlənməsi, kommersiya bankçılığının tənzimlənməsi.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ УРОВНЯ ЛИБЕРАЛЬНОСТИ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ МЕЖДУ СТРАНАМИ

РЕЗЮМЕ

Основной целью исследования является создание экономической модели - индекса, позволяющего измерить уровень государственного вмешательства в банковскую систему на глобальном уровне с учетом особенностей последних пруденциальных нововведений и изменений на современном этапе. В качестве объекта исследования взяты регулятивные инструменты, позволяющие центральным банкам осуществлять регулирование в денежно-кредитной сфере, которые могут быть полностью или частично определены самими центральными банками. Предметом исследования является измерение государственного вмешательства или регулирующего вмешательства в денежно-кредитную сферу.

Ключевые слова: либерализм, дирижизм, государственное вмешательство, вмешательство центральных банков, экономическая свобода, банковское регулирование, регулирование коммерческих банков.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE COUNTRIES' BANKING SYSTEM

ABSTRACT

This study aims to introduce an economic model specially an index that covers features of the latest prudential mechanisms and alterations and allows academicians and policymakers to evaluate the extent of government intervention in the commercial banking sector universally. Regulative tools which enable central banks to interrupt to the monetary area and thoroughly or partly dictated by the central banks are chosen as the target of the research. The idea of the analysis includes the evaluation of government interference or regulatory interruptions in the commercial banking sector. An absolutely new methodology and outcomes of comparative analysis announced so that scholars and practitioners may use or continue on further study.

Keywords: Leftness, rightness, government intervention, regulatory intervention, economic freedom, banking sector regulation.

Giriş

Bank sisteminin tənzimlənməsinə bazaryönümlü yanaşma ilk dəfə olaraq 1988-ci ildə hazırlanmış Bazəl Akkordunda (Bazəl I) özünü biruzə vermişdir. Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi prizmasından sıçrayış sayılan bu tarixi hadisədən etibarən bank sisteminin tənzimlənməsi özünün təkamül prosesinə qədəm qoyur və hər yeni Akkordla daha da mükəmməlləşməyə doğru addım atır. Hər yeni akkord ciddi modifikasiyalara məruz qalsa da özündən əvvəlki

sənədin əsas prinsiplərini demək olar ki, qoruyub saxlamışdır. Bazel I Akkorduna əsasən BHB-na üzv 12 ölkənin beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən bankları 1992-ci ildən başlayaraq risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərinin 8% -i nisbətində kapitallarını saxlamalı idilər [1]. Bazel normalarının əsas məqsədi bankların götürdükleri risklərə proporsional olaraq kapital rezervlərinin formalaşdırılmasıdır [2]. Normativlərin tətbiqindən çox qısa müddət ərzində maliyyə bazarlarının sürətlə inkişafı və kompleksləşməsi daha mürəkkəb maliyyə alətlərinin üzə çıxması ilə nəticələndiyindən Bazel I Akkordunun müəyyən etdiyi kapital adekvatlığı çərçivəsinin qarışıq əməliyyatlar kontekstində çox sadə olması aşkar olunur. Artıq 1997-ci ildə G10 və bir sıra digər inkişafda olan ölkələr tərəfindən Bazel I Akkordlarının tətbiqinə başlanılmazdan öncə Bankçılığa Nəzarət üzrə Bazel Komitəsi banklara nəzarət üzrə minimum tələbləri özündə əks etdirən “Əsas Prinsiplər”ini açıqlayır. Sənəddə həmçinin bankların tənzimlənməsinə cavabdeh olan qurumların sahib olmalı olduqları güclərlə bağlı göstərişlər də yer alır.

Müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar, beyin mərkəzləri, tədqiqat institutları tərəfindən dövlətin iqtisadiyyatın müxtəlif aspektlərinə müdaxiləsinin qiymətləndirilməsi üzrə tədqiqatlar bu sahədə aparılan ilkin müqayisəli qiymətləndirmələr hesab edilə bilər. Bunlara Heritage Fondu və The Wall Street Journalın birlikdə hazırladığı “Index of Economic Freedom” (İqtisadi azadlıq indeksi), Freyzer İnstitutunun illik nəşr etdiyi eyniadlı “Economic Freedom Index” və “Human Freedom Index” (İnsan azadlığı indeksi), Dünya Bankının “Doing Business” (Biznes Mühiti)¹, Dünya İqtisadi Forumunun “The Global Competitiveness Report” (Dünya ölkələrinin rəqabətqabiliyyətliliyi haqqında), Sosial İmperativ Qeyri-kommersiya Təşkilatının “The Social Progress Index” (Sosial Tərəqqi İndeksi) və bir sıra başqa təşkilatların müvafiq sahələr üzrə araşdırmalarını misal göstərmək mümkündür. Lakin, heç bir tədqiqat işində bank sistemində dövlət müdaxiləsinin səviyyəsinin ölçülməsi fenomeninə rast gəlinmir.

Ədəbiyyat xülasəsi

İlk dəfə prof. N.Müzəffərli tərəfindən 2014-cü ildə “İqtisadiyyatın sosialyönlüyü sağçı və solçu sistemlərdə” kitabında alim “İqtisadiyyatın Sollağı (Sağlığı) İndeksi” – İS(S)İ metodologiyasını irəli sürmüşdür [4]. Sözügedən indeks iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində dövlət müdaxiləsinin riyazi olaraq qiymətləndirilməsinə imkan verir. *N.Müzəffərli və B.Əhmədov (2017) “İS(S)İ – 2015: İqtisadiyyatın liberallıq potensialı (Nazim Müzəffərlinin elmi redaktəsi ilə)”* kitabında, dövlətin iqtisadiyyata modelyaradıcı müdaxilələrini iqtisadi və sosial formalarını müəyyən edir[12]. Sonralar *N.Müzəffərli (2019)* özünün “İS(S)İ – 2017: Dünya ölkələrinin iqtisadi modellər üzrə təsnifatı” metodologiyasını daha da təkmilləşdirərək müəyyən göstəricilərin də nəzərə alınmasına nail olur[6].

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi nəzdində İqtisadiyyat İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini dosent Allahyar Muradov özünün “Bilik iqtisadiyyatı quruculuğu: liberal və dirijist modellərin imkanları” mövzusunda apardığı tədqiqat işində ilk dəfə olaraq İS(S)İ metodologiyasından istifadə edərən müxtəlif dövlətlərin təhsil sferasına nə dərəcədə müdaxilə etməsini qiymətləndirmiş və bu mövzuda öz təkliflərini ifadə etmişdir[7].

İqtisadiyyat İnstitutunun öncül gənc alimlərindən olan Rəsmiyə Abdullayeva və müəssisənin elmi işçisi Vəfa Həşimova tərəfindən ilk dəfə olaraq 2015-ci ildə İS(S)İ

¹ Müstəqil auditin Dünya Bankının rəsmiləri tərəfindən 2018 və 2020-ci illərin məlumatlarının təhrif edilməsi faktının aşkarlanması ilə indeks 16 sentyabr 2021-ci il tarixindən etibarən dayandırılmışdır.

metodologiyası əsasında hazırlanmış *Pensiya Sisteminin Liberallığı İndeksi (PSLI)* dövlətin pensiya sistemindəki dominantlığının göstəricisi hesab oluna bilər[8]. Pensiya sisteminin liberallaşması dedikdə isə bu sistemin dövlət tərəfindən deyil tamamilə özəl fondlar tərəfindən idarə olunması kimi başa düşülən bu məqalədə müəlliflər sözügedən indeksə ən bəsit formada hesablamışlar.

R.Abdullayeva özünün “Azərbaycan Respublikasında Sosial Müdafiə Sisteminin Dövlət Tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi” mövzusunda dissertasiya işində yuxarıda qeyd olunan tədqiqatın sahəsini daha da genişləndirmiş və daha təkmil metodologiya vasitəsilə ilk dəfə olaraq dövlətin sosial müdafiə sisteminə müdaxiləsini ölçən “*Sosial Müdafiə Sisteminin Liberallığı (Dirijistliyi) İndeksi – SMSL(D)İ*”ni hazırlamışdır [9].

L.Allahverdiyeva özünün “*İnformasiya xidmətlərinin liberallıq dərəcəsinin ölçülməsi və iqtisadi təsirlərinin qiymətləndirilməsi*” mövzusunda elmi işində informasiya iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin ölçülməsi üçün tamamilə yeni bir indeks ortaya qoymuşdur [10]. İnformasiya xidmətləri sahəsində dövlət tənzimlənməsi vətəndaşların informasiyaya əlçatanlıq səviyyəsindən tutmuş informasiya cəmiyyətində məlumatların sərbəst dövrəliyi mexanizmlərinin idarə olunmasına qədər bir çox aspektləri əhatə etsə də müəllif öz işində bunlardan yalnız 4-dən istifadə etmişdir. Müəllifin araşdırmasına kütləvi informasiya vasitələrinin, elektron və poçt xidmətlərinin eləcə də reklam sahəsində dövlət tənzimlənməsi tədbirləri daxil edilmişdir. Bu göstəricilər əsasında müəllif sonda vahid bir inteqral indeks: *İnformasiya Xidmətlərinin Liberallıq (Dirijistlik) İndeksi – İXL(D)İ* təqdim edilmişdir.

Metodologiya

İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin üfüqi qiymətləndirilməsi ilk dəfə olaraq Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunda professor N.Müzəffərli tərəfindən aparılmışdır. Onun təklif etdiyi qeyri-kompleks riyazi metodologiya çevik olmaqla yanaşı öz praktikliyi ilə də diqqət çəkir. Məhz bu tətbiqi pragmatikliyin açdığı imkanlar alimin təklif etdiyi metodun digər tədqiqatçılar və alimlər tərəfindən də geniş istifadəsinə yol açmış və iqtisadiyyatın çox müxtəlif sahələrində dövlət müdaxiləsinin sağçı və ya solçu olmasını müəyyən etməyə kömək etmişdir.

İlk dəfə prof. N.Müzəffərli tərəfindən 2014-cü ildə çap olunmuş “İqtisadiyyatın sosialyönlüyü sağçı və solçu sistemlərdə” kitabında alim “İqtisadiyyatın Solluğu (Sağlığı) İndeksi” – *İS(S)İ* metodologiyasını irəli sürmüşdür[4]. Sözügedən indeks aşağıda sadalanan 6 sub-indeks əsasında hesablanmışdır:

Dövlət maliyyəsi sub-indeksi (DM);

Qiymətlərin tənzimlənməsi sub-indeksi (QT);

Xarici ticarət sub-indeksi (XT);

Lisenzialaşdırma sub-indeksi (L);

Məşğulluğun tənzimlənməsi sub-indeksi (MT);

Minimum əmək haqqı sub-indeksi (MƏH).

Bütün sub-indekslər və yekun indeks hesablamalar nəticəsində 0-1 aralığında dəyişir. “0” göstəricisi – iqtisadiyyatın mütləq sağlığını, yəni, iqtisadiyyata heç bir dövlət müdaxiləsinin olmamasını, “1” göstəricisi isə əksinə iqtisadiyyatın mütləq solluğunu, başqa sözlə iqtisadiyyatın tam olaraq dövlət tərəfindən idarə edildiyini ifadə edir. Sub-indekslər öz baza göstəricilərinin

xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq

$$\frac{(V_i - V_{min})}{(V_{max} - V_{min})} \quad (1)$$

düstürü vasitəsilə indeksləşdirilmişdir. Məşğulluğun tənzimlənməsi sub-indeksinin məşğulluğun tənzimlənməsinin sərtliyi alt-indeksi və xarici ticarət sub-indeksinin hər üç alt-indeksi isə xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla 0-1 aralığına

$$\frac{(V_i - V_{max})}{(V_{min} - V_{max})} \quad (2)$$

düsturu vasitəsilə gətirilmişdir. Hesablamalarda V_{min} sub-indekslərin hər biri üzrə müşahidə edilmiş, mümkün və ya ehtimal edilən minimal göstəricini, V_{max} göstərici üzrə müşahidə edilmiş, mümkün və ya ehtimal edilən maksimal qiyməti, V_i isə göstərici üzrə cari nəticəni ifadə edir. Hər bir sub-indeks üzrə əldə edilmiş nəticələr

$$\begin{aligned} \text{İS}(S)\text{İ} = & 0.30 \times DM_i + 0.14 \times QT_i + 0.14 \times XT_i + 0.14 \times L_i + 0.14 \times MT_i + 0.14 \times MT_i + \\ & 0.14 \times M\Theta H_i \quad (3) \end{aligned}$$

formulası vasitəsilə göstəricilərə müxtəlif çəkilər verməklə yekun hala gətirilir. Alınmış nəticələri 10-a hasil etdikdə nəticələri 0-10 ballıq, 100-ə hasil etdikdə isə 0-100 ballıq şkala üzrə göstəriciləri əldə etmiş oluruq.

Nəticə

Yekun inteqral indeksin – BSL(D)İ-nin nəticələrinə nəzər yetirməzdən öncə onun sub-indekslərinin hesablanma qaydalarına və nəticələrinə baxaraq hər bir göstərici üzrə ayrılıqda ölkələrdəki situasiya ilə bağlı müəyyən interpretasiyalar etmək mümkündür. Bu interpretasiyalar yekun indeksdəki nəticələr barədə də müəyyən təsəvvür formalaşdıracaqdır.

Nizamnamə kapitalı sub-indeksi (NKi) ölkələrin müvafiq qanunvericiliklərinin tələbi ilə bank fəaliyyəti göstərmək üçün lisenziya alınan zaman tələb olunan minimum nizamnamə kapitalı tələbini özündə əks etdirir. Nizamnamə kapitalı tələbi bank sektoruna girişi asanlaşdıran və ya çətinləşdirən mexanizm kimi də dəyərləndirilə bilər. Bu tələb yüksək olduqda bank fəaliyyəti göstərmək istəyənlərin sayında azalma, əksinə olduqda isə artım müşahidə oluna bilər. Lakin, nizamnamə kapitalının özünü bir rəqəm olaraq ölkələr arası müqayisə üçün istifadə etsək bu iqtisadi baxımdan kobud səhv olmaqla yanlış interpretasiyalara yol açar. Belə ki, müqayisədə daha böyük iqtisadiyyata sahib Yaponiya ilə Azərbaycan kimi kiçik iqtisadiyyatı olan ölkənin tələbinin fərqlənməsi normal haldır və Yaponiyada bu tələbin yüksək olması heç də onun Azərbaycanla müqayisədə dirijist olması anlamı vermir. Bu göstərici yalnız ölkələrin iqtisadiyyatlarının həcminə korreksiya edildikdən sonra daha real və qərəzsiz müqayisə aparılması mümkündür. Bu məqsədlə hər bir ölkə üzrə *nizamnamə kapitalı tələbi ABŞ dolları ekvivalentinə çevrilmiş və ölkənin ABŞ dolları ekvivalentindəki ÜDM göstəricisinə bölünmüşdür*. Bu nisbət minimum nizamnamə kapitalı tələbinin ÜDM-ə nəzərən hansı həcmdə olmasını bildirməklə ölkələrarası daha real müqayisəyə imkan verir. Daha sonra alınmış nisbət 14-cü formula vasitəsilə indeksləşdirilmiş və NKi sub-indeksi formalaşdırılmışdır. Aydın məsələdir ki, bu nisbət ÜDM-lə müqayisədə qat-qat kiçik bir rəqəmdir. Ona görə də alınan $V_{max} = 0,001$, $V_{min} = 0$ olaraq götürülmüşdür. Həqiqətən də bəzi ölkələr bank sisteminə giriş üçün heç bir nizamnamə kapitalı tələbi qoymadığından minimal göstərici 0 olaraq götürülüb.

Cədvəl 1. Nizamnamə kapitalı sub-indeksi üzrə nəticələr

Nö	Ölkə	NKi
1	Japan	0.001
2	Türkiyə	0.002
3	Rusiya	0.003
4	Çin	0.008
5	Hindistan	0.019
6	Cənubi Koreya	0.039
7	Qazaxıstan	0.112
8	Özbəkistan	0.144
9	Azərbaycan	0.538
10	Gürcüstan	0.955

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Nizamnamə kapitalı üzrə ən liberal ölkə Yaponiya, ən dirijist ölkə isə Gürcüstandır. Sub-indeksin nisbi mərkəzi 0,182-dir. 2 ölkə nisbi mərkəzdən solda, 8 ölkə isə sağda yerləşmişdir. Azərbaycan 0,538 göstərici ilə mərkəzdən solda yerləşə 2 ölkədən biridir. Başqa sözlə tədqiq edilən ölkələr sırasında ikinci ən dirijist ölkədir. Yüksək gəlirli ölkələr üzrə sub-indeksin orta qiyməti 0,020, orta gəlirli ölkələr üzrə 0,041, aşağı gəlirli ölkələr üçün isə 0,332-dir.

Məcburi ehtiyat norması sub-indeksi (MENi) mərkəzi banklar tərəfindən müəyyən edilmiş kommersion banklarının məcmu kapitalının rezerv olaraq saxlanılmalı olan hissəsidir. Göstərici məcmu kapitalın faizi şəklində ifadə olunur. Faizin böyüməsi kommersion banklarının kapital bazasına kiçildici təsir yaradır və bu onların gəlirliliyinə mənfi təsir göstərir. Odur ki, ən liberal ölkə banklardan rezerv vəsait tələb etməyən ölkədir. Bu məntiqlə $V_{min} = 0$ olaraq götürülmüşdür. Lakin, aydın məsələdir ki, bankın bütün kapitalını rezerv olaraq saxlamaq rəşional məntiqə sığmur. Tədqiqat üçün məlumatlar toplanan zaman ən yüksək məcburi ehtiyat norması Venesuelada 73%, Argentinada 41% mövcud olmasına baxmayaraq bu göstəricilərin maksimal kimi qəbul edilməsi tədqiqatın nəticələrini sağa doğru sürüşdürmüş olacaqdır ki, bu da ölkələrin əksəriyyətinin liberal olması mənasına gəlir ki, real mənzərə tamamilə başqa cür ola bilər. Bəzi ölkələrdə bu cür qeyri-adi rezerv tələbləri həmin an üçün ölkənin iqtisadiyyatında baş vermiş müxtəlif şoklarla bağlı ola bilər və onlar statistik olaraq kənar nöqtələr hesab olunaraq tədqiqat işinə daxil edilməmişdir.

Tədqiqat aparılan zaman <https://www.ceicdata.com/en/indicator/reserve-requirement-ratio> məlumat bazasındakı mövcud ölkələrin 95 faizindən yuxarı hissəsində bu tələb 15 faizi aşmadığı üçün indeksləşdirmə məqsədilə $V_{min} = 15$ olaraq götürülmüşdür.

Cədvəl 2. Məcburi ehtiyat norması sub-indeksi üzrə nəticələr

Nö	Ölkə	MENi
1	Azərbaycan	0.033
2	Yaponiya	0.053
3	Qazaxıstan	0.133
4	Rusiya	0.200
5	Özbəkistan	0.267
6	Hindistan	0.300
7	Gürcüstan	0.333
8	Cənubi Koreya	0.467
9	Türkiyə	0.533
10	Çin	0.540

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Tədqiq olunan ölkələr arasında məcburi ehtiyat normaları üzrə ən sağçı ölkə Azərbaycan, ən solçu ölkə isə Çindir. Sub-indeksin nisbi mərkəzi 0,286-dır. 5 ölkə nisbi mərkəzdən solda, 5 ölkə isə sağda yerləşmişdir. Azərbaycan 0,033 göstərici ilə mərkəzdən ən sağda yerləşən ilk ölkədir. Bu göstəricidə ölkəmiz Yaponiya kimi inkişaf etmiş iqtisadiyyatı belə qabaqlamağa nail olmuşdur. Ən aşağı rezerv tələbi 0,5 faizlə Azərbaycandır ki, ölkəmiz bu sferada mütləq sağçı yəni 0 nöqtəsinə çox yaxındır. Yüksək gəlirli ölkələr üzrə sub-indeksin orta qiyməti 0,260, orta gəlirli ölkələr üzrə 0,291, aşağı gəlirli ölkələr üçün isə 0,293-dür. Başqa sözlə gəlir səviyyəsi azaldıqca ölkələr məcburi ehtiyat norması tələbini sərtləşdirməyə meyilli olur.

Uçot dərəcəsi sub-indeksi (UDi) mərkəzi banklar tərəfindən müəyyən edilən, kommersiya banklarının yenidən maliyyələşməsinə həyata keçirmək üçün mərkəzi banklar tərəfindən onlara verilən kreditin dərəcəsidir. Bu alət mərkəzi bankların kommersiya banklarını pul kütləsi ilə təmin etməsinin əsas alətlərindən olub, iqtisadi isinməni və ya soyumanı müəyyən edən vacib vasitələrdəndir. Belə ki, uçot dərəcəsinin yüksək olması kommersiya banklarının kredit gəlirlərinə kiçildici təsir göstərir. Bu həm iqtisadi aktyorların banklardan sərfəli olmayan (bahalı) kredit götürməkdən imtina etməsi, həm də kredit marjasının darlaşması ilə nəticələnməklə bankların gəlir itkisinə yol açan əsas faktordur. Uçot dərəcəsinin sadə müqayisəsi özlüyündə klassik ölçü mexanizmi hesab olunmaqla dövlətin bu sahədə siyasətini sərtləşdirməsi və ya yumşaltması ilə bağlı aydın təsəvvür yaratmır. Odur ki, uçot dərəcəsi sub-indeksinin formalaşdırılması üçün ilk addım olaraq keçmişlə müqayisədə hazırkı uçot dərəcəsinin nə siqnal verdiyini ölçmək üçün cari uçot dərəcəsinə son 10 ilin ortalama uçot dərəcəsinə bölürük. Alınan nəticələr 1-dən böyük olduqda bu mərkəzi bankın son 10 illə müqayisədə uçot dərəcəsi siyasətini sərtləşdirməsini, aşağı olduqda isə əksini bildirir. Daha sonra alınan nəticələrin indeksləşdirilməsi üçün $V_{min} = 0$, $V_{max} = 2$ olaraq götürülmüşdür. Yəni cari uçot dərəcəsi son 10 ilin ortalama uçot dərəcəsinə maksimum 2 dəfəyədək böyük ola bilər. Bu sub-indeksin yekun nəticəsi son 10 ildə hansı ölkənin uçot dərəcəsi siyasətinin digəri ilə müqayisədə daha liberal olması barədə siqnal verir. Uçot dərəcəsi sub-indeksinin hesablanması zamanı bir istisna hal müşahidə edilmişdir. *Yaponiyada uçot dərəcəsi 2012-dən 2017-dək 0 faiz, 2017-dən hal-hazırədək -0.10 faiz olaraq müəyyən edildiyindən bu ölkə uçot-dərəcəsi sub-indeksi üzrə 0 nöqtəsində, yəni ən liberal mövqedə qərarlaşmışdır.* Yaponiya pul siyasəti alətlərindən xarici ticarəti, xüsusilə ixracı təşviq etmək üçün istifadə etdiyindən uçot dərəcələri mümkün ən aşağı həddə saxlanılır.

Cədvəl 3. Uçot dərəcəsi sub-indeksi üzrə nəticələr

№	Ölkə	UDi
1	Yaponiya	0.000
2	Türkiyə	0.180
3	Çin	0.391
4	Rusiya	0.468
5	Hindistan	0.473
6	Azərbaycan	0.526
7	Özbəkistan	0.591
8	Qazaxstan	0.749
9	Cənubi Koreya	0.749
10	Gürcüstan	0.779

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qeyd edildiyi kimi Yaponiya araşdırılan ölkələr arasında mütləq 0 nöqtəsində yerləşməklə ən liberal, Gürcüstan isə 0,779 nöqtəsində yerləşməklə ən sərt uçot siyasətinə malik ölkədir. Sub-indeksin nisbi mərkəzi 0,491-dir. 5 ölkə nisbi mərkəzdən solda, 5 ölkə isə sağda yerləşmişdir. Azərbaycan 0,526 qiyməti ilə mərkəzdən solda yerləşən ilk ölkədir. Yüksək gəlirli ölkələr üzrə

sub-indeksin orta qiyməti 0,375, orta gəlirli ölkələr üzrə 0,536, aşağı gəlirli ölkələr üçün isə 0,510-dur. Orta və aşağı gəlirli ölkələrin ortalama göstəriciləri uçot dərəcəsinin ölkənin gəlir səviyyəsindən asılı olması barədə hipotezi dəstəkləməsə də bunun datanın əhatəliliyini genişləndirdikcə təsdiqini tapacağına inanıram.

Leverec əmsalı sub-indeksi (LƏi) mərkəzi bank tərəfindən müəyyən edilmiş leverec əmsallarının indeksləşdirilmiş göstəricisidir. Leverec əmsalı bankın I dərəcəli kapitalının onun balans aktivləri ilə balansdankənar öhdəliklərinin cəminə nisbəti kimi hesablanır. Bu nisbətə çoxaldılması bankın daha çox I dərəcəli kapital saxlamalı olduğunu və ya cari I dərəcəli kapital həcmindən müəyyən olunmuş nisbət qədər az aktiv və öhdəliklərə sahib olmalı olduğunu bildirir. Bu isə dövlətin modelyaradıcı müdaxilə formasının bariz nümunəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı tərəfindən minimal leverec əmsalı 3 olaraq müəyyən edilmişdir. Odur ki, sub-indeksin hesablanması zamanı $V_{min} = 3$ olaraq götürülmüşdür. Müşahidə olunan maksimal leverec əmsalı adətən sistem əhəmiyyətli banklar üçün və maksimal 6 olaraq müəyyən olunduğu üçün $V_{max} = 6$ olaraq müəyyən edilmişdir.

Cədvəl 4. Leverec əmsalı sub-indeksi üzrə nəticələr

Nö	Country	LR Index
1	Russia	0.00
2	Japan	0.00
3	South Korea	0.00
4	Türkiyə	0.00
5	Kazaxstan	0.00
6	Azərbaycan	0.33
7	China	0.33
8	India	0.33
9	Uzbekistan	0.33
10	Georgia	0.67

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 4-ə nəzər salsaq bu göstərici üzrə ölkələrin 3 qrupa bölündüyünü görmək olar. Birinci qrup ölkələr mütləq 0, ikinci qrup ölkələr 0,33, sonuncu qrup isə 0,667 nöqtəsində durur. Bunun səbəbi əksər ölkələrin leverec əmsalını Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının müəyyən etdiyi minimala uyğun 3, digərlərinin isə 4 olaraq müəyyən etməsidir. Araşdırılan ölkələrdən yalnız Gürcüstan 5 leverec əmsalı ilə ən sərt leverec əmsalı tətbiq edən ölkə olduğundan bu göstərici üzrə ən solda 0,667 nöqtəsində qərarlaşmışdır. Tədqiq olunan ölkələrdən beşi 0, dördü 0,33, biri 0,667 qiyməti almışdır. Sub-indeksin nisbi mərkəzi 0,200-dür. 5 ölkə nisbi mərkəzdən solda, 5 ölkə isə sağda yerləşmişdir. Azərbaycan 0,33 göstərici ilə mərkəzdən solda yerləşmişdir. Yüksək gəlirli ölkələr üzrə sub-indeksin orta qiyməti 0, orta gəlirli ölkələr üzrə 0,111, aşağı gəlirli ölkələr üçün isə 0,333-dür.

Bank Sisteminin Liberallıq (Dirijistlik) İndeksi - (BSL(D)İ) mərkəzi banklar və ya digər müvafiq rəqulyator orqanlar tərəfindən bank sisteminə edilən modelyaradıcı müdaxilələrin səviyyəsini özündə əks etdirən inteqral indeksdir. İndeks özünün ən ilkin versiyasında olmasına baxmayaraq müxtəlif ölkələrdə dövlətin monetar sistemə müdaxiləsini ölçməyə imkan yaradır və gələcək təkmilləşdirmələr indeksin nəticələrinin təkmilləşməsinə xidmət edəcəkdir. Həmçinin, indeksin nəticələri gələcəkdə İS(S)İ-ə inteqrə olunaraq onun da nəticələrinin təkmilləşməsinə öz töhfəsini verə bilər. Yekun inteqral indeks

$$BSL(D)İ = 0,30 \times NK + 0,30 \times MEN + 0,20 \times UD + 0,20 \times LƏ (4)$$

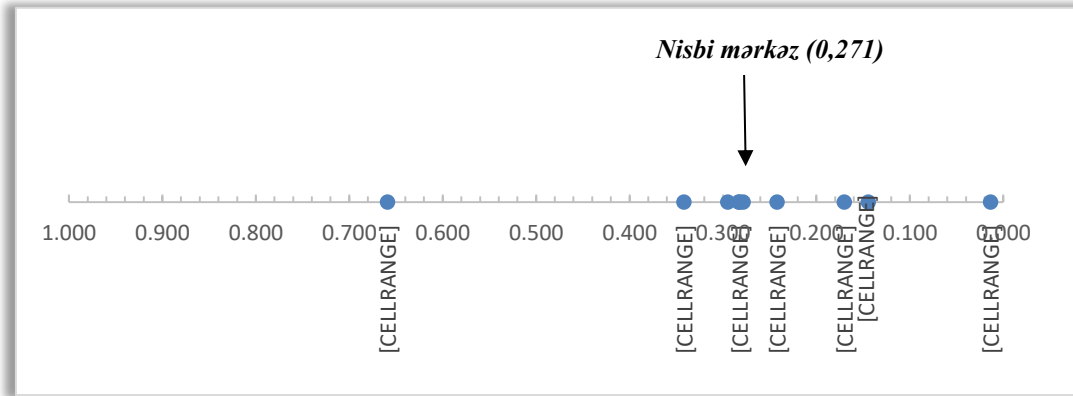
düsturu şəklində hesablanmış və indeksin nəticələri aşağıdakı cədvəllərdə təqdim olunmuşdur. Yekun integral indeksin çəkirlərinin müəyyən olunması zamanı sub-indekslərin praktiki olaraq birbaşa və dolaylı əhəmiyyəti nəzərə alınmışdır. Lakin, gələcəkdə geniş məlumat bazasına çıxış olduğu halda tətbiq edilən çəkilər üzrə riyazi optimallaşdırılma aparıla bilər.

Cədvəl 5. BSL(D)İ üzrə nəticələr

Nö	Ölkə	BSL(D)İ
1	Yaponiya	0.014
2	Rusiya	0.144
3	Türkiyə	0.170
4	Hindistan	0.242
5	Cənubi Koreya	0.278
6	Çin	0.282
7	Kazaxstan	0.283
8	Özbəkistan	0.295
9	Azərbaycan	0.342
10	Gürcüstan	0.659

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şkala 5. BSL(D)İ üzrə iqtisadiyyatların solluğu-sağlığı

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 6. Müxtəlif gəlir səviyyəsinə malik ölkələrin BSL(D)İ üzrə paylanması

Banks sisteminin liberallıq (dirijistlik) indeksinin aralığı	İndeks qiyməti, qeyd olunan intervalda yerləşən ölkələrin sayı			
	Yüksək gəlirli ölkələr	Orta gəlirli ölkələr	Aşağı gəlirli ölkələr	Bütün ölkələr
0.001 - 0.200	1	1	1	3
0.201 - 0.400	1	2	3	6
0.401 - 1.000	-	-	1	1
BSL(D)İ-nin orta qiyməti	0.146	0.237	0.342	0.271
BSL(D)İ-nin minimum qiyməti	0.014	0.144	0.170	0.014
BSL(D)İ-nin maksimum qiyməti	0.278	0.283	0.659	0.659
Cəmi ölkə sayı	2	3	5	10

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 5 və 6, eləcə də şkala 1 BSL(D)İ üzrə yekun nəticələri əks etdirir. İnteqral indeksin nisbi mərkəzi 0,271-dir. 4 ölkə nisbi mərkəzdən sağda, 6 ölkə isə solda yerləşmişdir. Yaponiya 0,014 qiyməti ilə bank sisteminə ən az müdaxilə edən ölkədir. Ardınca isə müvafiq olaraq Rusiya, Türkiyə və Hindistan sağçı ölkələr sırasındadır. 0,659 qiyməti ilə Gürcüstan bank sistemini ən sərt tənzimləyən ölkədir. Azərbaycan isə 0,342 qiyməti ilə siyahıda yalnız Gürcüstanı qabaqlaya bilmişdir. Cənubi Koreya 0,278 göstəricisi ilə mərkəzdən solda dirijist ölkələr siyahısına başçılıq edir. Çin, Qazaxıstan və Özbəkistan siyahıda Cənubi Koreyadan sonra gəlir və dirijist bank sisteminə malik ölkələr qrupuna aid edilir.

Beləliklə ilk dəfə olaraq banks sisteminə dövlət müdaxiləsinin ölçülməsinə imkan verən ilkin metodologiya ortaya qoyulmuşdur. Metodologiyanın gələcəkdə daha da təkmilləşdirilərək bank sisteminin tənzimlənməsinin bütün aspektlərini nəzərə alacağı, həmçinin riyazi optimallaşdırma üsullarının köməyi ilə optimal çəkirlərin tətbiqi ilə daha təkmil nəticələr əldə olunması gözlənilir.

İSTİNAD ƏDƏBİYYATI:

1. Rəsmi sənəd: Basel Committee on Banking Supervision. International convergence of capital measurement and capital standards, 1988
2. Rəsmi sənəd: *Basel II framework*, İyun 2006
3. Rəsmi sənəd: *Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems*, Dekabr 2010,
4. Kitab: N.Müzəffərli. *İqtisadiyyatın sosialyönlüüyü sağçı və solçu sistemlərdə, "ŞərqQərb" Nəşriyyat evi*, 2014
5. Kitab: *İS(S)İ – 2015: İqtisadiyyatın liberallıq potensialı (Nazim Müzəffərlinin elmi redaktəsi ilə)*, "Elm və Bilik" nəşriyyatı, 2017
6. Kitab: N.Müzəffərli. *"İS(S)İ – 2017: Dünya ölkələrinin iqtisadi modellər üzrə təsnifatı"*, Bakı, 2019
7. Məqalə: A.N.Muradov. *İS(S)İ – 2015: İqtisadiyyatın liberallıq potensialı (N.Müzəffərlinin elmi redaktəsi ilə)*, s.82, "Elm və Bilik" nəşriyyatı, 2017.
8. Məqalə: R.S.Abdullayeva, V.X.Həşimova. *İS(S)İ – 2015: İqtisadiyyatın liberallıq potensialı (Nazim Müzəffərlinin elmi redaktəsi ilə)*, s.136, "Elm və Bilik" nəşriyyatı, 2017.
9. Dissertasiya avtoferatı: R.S.Abdullayeva. Azərbaycan respublikasında sosial müdafiə sisteminin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi, Bakı, 2021
10. Dissertasiya avtoferatı: L.Ə.Allahverdiyeva. İnformasiya xidmətlərinin liberallıq dərəcəsinin ölçülməsi və iqtisadi təsirlərinin qiymətləndirilməsi, Bakı, 2022
11. Kitab: *İS(S)İ – 2016: İqtisadiyyatın liberallıq-dirijistlik səviyyəsi (N.Müzəffərlinin elmi redaktəsi ilə)*, "Elm və Bilik" nəşriyyatı, 2018
12. Məqalə: N.Müzəffərli, B.Əhmədov. *Effect of the Model-shaping Forms of Government Intervention in the Economy on the Economic growth*, China Finance and Economic Review, Vol.7, No.1, 2018
13. Elektron resurs: <https://www.cbar.az/>
14. Elektron resurs: <https://www.ceicdata.com/en/indicator/reserve-requirement-ratio>
15. Elektron resurs: <https://www.cbr.ru/eng/>
16. Elektron resurs: <https://www.rbi.org.in/>
17. Elektron resurs: <https://cbu.uz/en/>
18. Elektron resurs: <https://www.nationalbank.kz/kz>
19. Elektron resurs: <https://www.boj.or.jp/en/index.htm/>
20. Elektron resurs: <https://www.bok.or.kr/eng/main/main.do>
21. Elektron resurs: <https://www.ceicdata.com/en/>

UOT: 33:330

AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SƏNAYƏSİNİN İNKİŞAFI ÜÇÜN HƏYATA KEÇİRİLƏN TƏDBİRLƏRİN NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

VƏLİYEV CEYHUN AMİN

Bakı Mühəndislik Universiteti
semed26@gmail.com, *ceveliyev@beu.edu.az*

XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikasında aparılan iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan sənaye sahələrinin mövcud vəziyyətinə nəzər salınmış. Sənayenin inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən dövlət proqramları və onların nəticələri təhlil olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatı əsasında 2018-2021-ci illərdə ölkəmizin sənayesində baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri araşdırılmışdır. Xüsusən iqtisadi rayonlar üzrə göstəricilər təhlil edilmişdir. İqtisadi rayonlara daxil olan rayonlar arasında hansının sənaye sahəsi üsürə daha yaxşı inkişaf etməsi aydınlaşdırılıb. Araşdırma apardığımız illər ərzində sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinə və sahənin inkişafına pandemiyanın təsiri, pandemiya dövründə müəssisələrin reaksiyası göstəricilərdə özünü göstərir. Son illər innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabət qabiliyyətli sənaye məhsulu istehsalı üçün sənaye parklarının və məhəllələrinin yaradılması, nəticədə yeni iş yerlərinin açılması ilə ölkədə məşğulluğun səviyyəsinə müsbət təsiri öyrənilib.

Açar sözlər: Sənaye, sənaye müəssisələri, istehsal, müasir texnologiyalı, iqtisadi rayonları, sənaye parkları.

ANALYSIS OF THE RESULTS OF THE MEASURES IMPLEMENTED FOR THE DEVELOPMENT OF THE NON-OIL INDUSTRY IN AZERBAIJAN

ABSTRACT

The current state of industries, which are part of the economic policy conducted in the Republic of Azerbaijan, has been reviewed. The implemented state programs related to the development of the industry and their results were analyzed. Based on the information of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, the quantitative and qualitative changes that occurred in the industry of our country in 2018-2021 were investigated. In particular, indicators for economic regions were analyzed. Among the regions included in the economic regions, it has been clarified which of the regions has better industrial development. During the years of our research, the impact of the pandemic on the activity of industrial enterprises and the development of the field, the reaction of enterprises during the pandemic is reflected in the indicators. In recent years, the positive effect of the creation of industrial parks and neighborhoods for the production of competitive industrial products based on innovative and high technologies and the opening of new jobs has been studied.

Keywords: Industry, industrial enterprises, production, modern technology, economic districts, industrial parks.

АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ ОСУЩЕСТВЛЕННЫХ МЕР ПО РАЗВИТИЮ НЕНЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

Рассмотрено текущее состояние отраслей, являющихся частью экономической политики, проводимой в Азербайджанской Республике. Проанализированы реализуемые государственные программы, связанные с развитием отрасли, и их результаты. На основе информации Государственного комитета по статистике Азербайджанской Республики были исследованы количественные и качественные изменения, произошедшие в промышленности нашей страны в 2018-2021 годах. В частности, были проанализированы показатели по экономическим районам. Среди регионов, входящих в состав экономических районов, уточнено, какой из регионов имеет лучшее промышленное развитие. За годы нашего исследования в показателях отражено влияние пандемии на деятельность промышленных предприятий и развитие отрасли, реакция предприятий во время пандемии. В последние годы изучен положительный эффект от создания индустриальных парков и кварталов для производства конкурентоспособной промышленной продукции на основе инновационных и высоких технологий и открытия новых рабочих мест.

Ключевые слова: промышленность, промышленные предприятия, производство, современные технологии, экономические районы, индустриальные парки.

GİRİŞ

Hər bir ölkənin sənayesi onun əsas müasir sərvət mənbəyi hesab olunur. Sənaye deyəndə mallar, xidmətlər və ya gəlir mənbələri istehsal edən və ya təmin edən məhsuldar müəssisələr və ya konsolidasiya edilmiş müəssisələr başa düşülür.

Sənayelər iqtisadiyyatda təsnif edilərkən ibtidai, ikinci, üçüncü və dördüncü dövr olaraq ayrılır. Ölkə iqtisadiyyatının ibtidai sənaye sektoruna kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, təbii resursların çıxarılması daxildir. Çünki qeyd olunan sənaye sahələrinin hamısı bərpa olunan resursların elmi və texnoloji cəhətdən təkmilləşdirilməsinə məruz qalır. Son dövrlər ikinci dərəcəli sənayelər adətən ağır və yüngül sənaye kimi də adlandırılır. Ağır sənaye ümumiyyətlə zavodlara və maşınlara böyük investisiya qoyuluşu tələb edir, digər istehsal sənayeləri kimi müxtəlif bazarlara xidmət edir, mürəkkəb sənaye təşkilatına və tez-tez ixtisaslı ixtisaslaşmış işçi qüvvəsinə sahib olmaqla böyük həcmdə məhsul istehsal edir. Üçüncü sənaye dövrü xidmət sənayesi də adlandırılır. Bu sahəyə heç bir maddi mal istehsal etməyən, xidmətlər və ya qeyri-maddi gəlir və ya sərvət yaradan sənayelər daxildir. Xidmət sənayesi həm özəl, həm də dövlət müəssisələrini əhatə edir. Dördüncü sənaye dövrü kimi tanınan üçüncü sənayenin genişləndirilməsi informasiyaya əsaslanan və ya bilik yönümlü məhsul və xidmətlərlə əlaqəlidir. Üçüncü dövr kimi, o, özəl və dövlət müəssisələrinin qarışığından ibarətdir. [17]

Sənayenin inkişafı tədbirləri

Ölkəmizin iqtisadiyyatının inkişafı ilə əlaqəli əsas proqramlardan biri də yeni sənaye sahələrinin yaradılması və modernləşdirilməsidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycanın gələcək inkişafı sənayenin inkişafı ilə bağlı olmalıdır" strateji xəttinə uyğun olaraq, ölkədə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinin əsas istiqaməti kimi sənayeləşmə, xüsusən də qeyri-neft sənayesinin inkişafı göstərilir. Ölkə müharibə şəraitində olduğu üçün hərbi sənayenin inkişafı da prioritet sahə hesab olunur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 dekabr 2005-ci il tarixli 1181 nömrəli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Sənayesi Nazirliyi yaradılmışdır. Bu sənayenin əhəmiyyətini və bəhrəsini də 2020-ci ildə 44 günlük vətən müharibəsində gördük. [16]

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 21 dekabr tarixli Fərmanı ilə 508,14 hektar ərazidə neft-kimya və digər prioritet sənaye sahələri üzrə rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalı və emalı müəssisələrinin yaradılmasını nəzərdə tutan Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı yaradılmışdır. 24 rezidenti olan sənaye parkının 15 rezidenti artıq fəaliyyətə başlamışdır. Sumqayıt Kimya Sənaye parkına 5,0 milyard manat investisiya qoyulmuş, başlanğıc üçün 5400-dən çox yeni iş yeri açılmışdır.

Cədvəl 1. Fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı (mülkiyyət növlərinə görə), vahid

Göstəricilər	2018	2019	2020	2021
Bütün mülkiyyət növləri üzrə	2837	3169	3389	3689
Dövlət mülkiyyəti	537	562	556	564
Qeyri-dövlət mülkiyyəti	2300	2607	2833	3125
xüsusi mülkiyyət	1975	2234	2435	2689
birgə (qarışıq) mülkiyyət	92	97	115	129
xarici mülkiyyət	233	276	283	307

Mənbə: https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/

Son onilliklərdə istehsal fəaliyyətinin böyük bir hissəsi, dəyər yaradılması prosesində istehsalın məhdud rolunu təsvir edən "təbəssüm" çərçivəsi ilə ardıcıl olaraq inkişaf etməkdə

olan ölkələrə köçürülmüşdür. Son tədqiqatlar istehsal, innovasiya və marketinq arasında əlavə dəyər əlaqələri və Qərb firmaları tərəfindən həyata keçirilən təşəbbüsləri diqqətlə araşdırıb. Araşdırmanın təhlili əsasında nəticələr göstərir ki, sənaye istehsalının artırılması üçün yeri innovasiyalar tələb olunur.[5]

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Sənaye məhəllələrinin yaradılması və fəaliyyətinin təşkili haqqında” 2014-cü il 8 oktyabr tarixli 288 nömrəli Fərmanı ilə qeyri -neft sənayesinin davamlı inkişafı üçün yerli ehtiyatlardan istifadə edən sənaye parkları və məhəllələri təşkil olunmuşdur. Həmin sənaye parkları və məhəllələri istehsal prosesinin təşkilində xərclərin azaldılması, biznes subyektləri arasında işgüzar əlaqələrin gücləndirilməsi, məşğulluqda sənayenin xüsusi çəkisinin yüksəldilməsində mühüm yer tutur. Azərbaycanda son illər yüzlərlə müasir texnologiyalı sənaye müəssisələri fəaliyyətə başlayıb ki, bu da daxili tələbatın ödənilməsində yerli məhsulların payını və ixracın həcmi artırmışdır. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin sənayesinin sürətlə inkişafının əsas səbəblərindən biri sənaye 4.0 texnologiyalarının istehsala tətbiqidir.

Sənaye 4.0 texnologiyaları istehsal fəaliyyətlərinə və daha səmərəli istehsal prosesləri, eləcə də artan məhsuldarlıqla səciyyələnən yeni “ağıllı fabriklərin” yüksəlişinə güclü təsir göstərir.[14]

Yeni texnologiyaların verdiyi şəffaflıq və nəzarət təchizatçılar, distribyutorlar və müştərilər də daxil olmaqla bütün amillərə təsir edir. Kooperativ aktivlərinin formalaşdırılması yolu ilə firmalar və müştərilər arasında yüksək səviyyəli əlaqə yaradılmasına kömək edir. [1, səh.17]

Ölkədə innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabət qabiliyyətli sənaye məhsulları istehsalının inkişafı üçün qəbul olunmuş proqramlar və hüquqi bazanın yaradılması ilə yanaşı əməli fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün də işlər görülmüşdür. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06 noyabr 2017-ci il tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan Sənaye Korporasiyası” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmışdır. Cəmiyyətin yaradılmasında əsas məqsəd “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Fərmanın tətbiqi ilə əlaqədar dövlət əmlakının idarə edilməsinin səmərəliliyini artırmaq, qeyri-neft sektorunun inkişaf sürətini artırmaq, regionlarda və bütövlükdə respublikada yeni iş yerlərinin açılması ilə işsizliyi aradan qaldırmaq, əhalinin maddi-rifah halının yüksəldirməsini təmin etmək, dövlətə məxsus müəssisələr arasında əlverişli kooperasiya əlaqələrinin yaradılmasına və istehsal potensialının dəyər zəncirinin həlqələri üzrə artırılmasına nail olmaq, ölkədə iqtisadiyyatın tarazlı, rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. [15]

Belə ki, müasir robot texnikası kimi avtomatlaşdırma ilə bağlı texnologiyalar firmalara məhsuldarlığı artırmağa və əməliyyat proseslərinə nəzarət etməyə imkan verir. Əlaqədar texnologiyalar dəsti istehsalın təkmilləşdirilməsi üçün bir çox müdaxilə sahələrini dəstəkləyir. [14]

Şəkil 1.

“AZƏRBAYCAN SƏNAYE KORPORASIYASI” AÇIQ SƏHMDAR CƏMİYYƏTİ

KONSOLIDASIYA EDİLMİŞ MƏCMU GƏLİR HAQQINDA HESABAT
31 DEKABR 2021-Cİ İL TARİXİNDƏ BAŞA ÇATMIŞ İL ÜZRƏ
(Əksi qeyd edilmədiyi halda, min Azərbaycan manatı ilə)

	Qeydlər	31 dekabr 2021-ci il tarixində başla çatmış il üzrə	31 dekabr 2020-ci il tarixində başla çatmış il üzrə
Gəlirlər	21	429,156	278,040
Satışların maya dəyəri	22	(330,934)	(255,891)
Ümumi mənfəət:		98,222	22,149
Ümumi və inzibati xərclər	23	(16,981)	(15,479)
Satış və paylanma xərcləri	24	(17,060)	(6,719)
Köhnəlmis mal-material ehtiyatları üzrə təminat	11	(133)	(84)
Debitor borcları və digər alınacaq vasaitlər üzrə ehtimal olunan kredit zərəri	12	(3,201)	(154)
Əməliyyat mənfəəti/(zərəri)		60,847	(287)
Maliyyə xərcləri	25	(2,300)	(2,953)
Digər (xərclər)/gəlirlər, xalis	26	(620)	863
Mənfəət vergisi xərclərindən əvvəlki mənfəət/(zərəri)		57,927	(2,377)
Mənfəət vergisi xərcləri	10	(13,828)	(1,111)
İl üzrə xalis mənfəət/(zərəri)		44,099	(3,488)
İL ÜZRƏ CƏMİ MƏCMU GƏLİR/(ZƏRƏR)		44,099	(3,488)
Aşağıdakılara aiddir:			
Ana müəssisənin səhmdarı		44,098	(3,489)
Qeyri-nəzarət pay		1	1
İL ÜZRƏ CƏMİ MƏCMU GƏLİR/(ZƏRƏR)		44,099	(3,488)

Mənbə : <https://ask.gov.az/maliyye-ve-audit-hesabati>

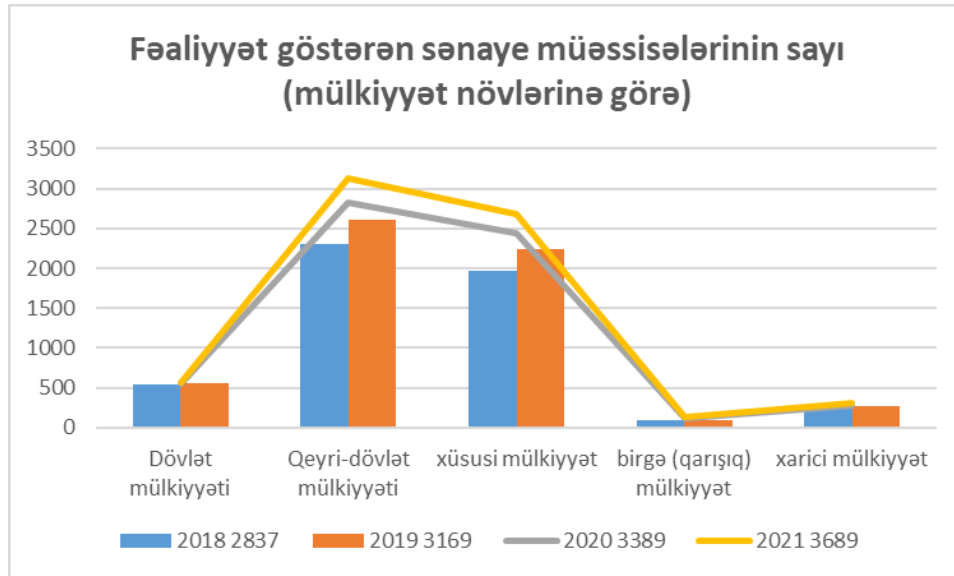
“Azərbaycan Sənaye Korporasiyası” ASC-də coğrafi informasiya sistemləri texnologiyası əsasında “ASK CİS” sistemi yaradılmışdır. “ASK CİS” sistemi vasitəsilə “Azərbaycan Sənaye Korporasiyası» ASC və onun törəmə müəssisələrində istehsalın və tədarükün idarə edilməsində effektivliyin artırılması və əldə edilmiş məlumatlar əsasında təhlillərin aparılması, məhsuldarlığın proqnozlaşdırılması, həmçinin istehsala operativ nəzarət, uçot sistemi və xərclərin optimallaşdırılması və s. kimi işlərin təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi həyata keçiriləcəkdir. Bu da müəssisələrinin fəaliyyətində səmərəliliyin və hesabatlılığın artırılmasına müsbət təsir göstərəcəkdir. Hazırda “ASK” ASC-nin nəzdində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini təmsil edən 17 törəmə müəssisə fəaliyyət göstərir. [15]

“ASK” ASC-nin fəaliyyətinin hər il üzrə auditı aparılır və maliyyə vəziyyəti təhlil edilir. Korporasiyanın hesabatına nəzər saldıqda 2020-ci il üzrə maliyyə vəziyyəti pandemiya ilə qənaətbəxş olmadığı görünür. 2021-ci ildə isə gəlirləri artıb, cari il müəssisələr üçün mənfəətli olub.

Azərbaycan Sənaye Korporasiyası ASC-nin konsolidasiya edilmiş məcmu gəlirləri haqqında 31 dekabr 2021 cil tarixində başa çatmış hesabatında yuxarıda qeyd etdiklərimiz öz əksini tapıb. Şəkil 1-də 2020-ci il ilə 2021-ci il üzrə məcmu gəlirləri müqaisəli çəkildə verilib.

İqtisadi göstəricilərin təhlili

Tədqiqata əlavə olunan rəsmi göstəriciləri əks etdirən cədvəllərə nəzər yetirsək ötən illər də bu sahədə əldə olunan nəaliyyətləri aydın şəkildə görə bilərik.

Bu cədvəldə 2018-2021-ci illər aralığında Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət növlərinə görə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayında olan artımı müşahidə edirik. 2018-2021-ci illər aralığında müqayisə aparsaq, 2021-ci ildə 2018-ci ilə nəzərən fəaliyyət göstərən bütün mülkiyyət növləri üzrə 852, dövlət mülkiyyəti üzrə 27, qeyri-dövlət mülkiyyəti üzrə 825, xüsusi mülkiyyət üzrə 714, birgə (qarışıq) mülkiyyət üzrə 37, xarici mülkiyyət üzrə isə 74 yeni müəssisə fəaliyyətə başlamışdır.

Cədvəl 2. Regionlar üzrə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid

Göstəricilər	2018	2019	2020	2021
Ölkə üzrə cəmi	2837	3169	3389	3689
Bakı şəhəri	1408	1671	1825	1999
Naxçıvan Muxtar Respublikası	119	106	109	111
Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu	273	328	342	381
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	50	52	52	57
Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu	178	183	193	197
Qarabağ iqtisadi rayonu	71	74	78	85
Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu	85	90	91	98
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	96	104	110	124
Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu	96	102	107	118
Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu	145	143	145	158
Mil-Muğan iqtisadi rayonu	70	74	80	85
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	141	135	142	164
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	14	14	13	12
Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu	91	93	102	100

Mənbə: https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin 2022-ci il üzrə "AZƏRBAYCANIN SƏNAYESİ" adlı rəsmi nəşrinin iqtisadi rayonlar üzrə göstəricilərini müqayisə etdikdə 2021-ci ildə 2018-ci ilə nəzərən hansı rayonda daha çox artım olduğunu görürük. Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu üzrə Abşeron rayonu 59, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üzrə Ağsu rayonu 6,

Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu üzrə Gəncə şəhəri 15, Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə Ağdam rayonu 4, Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu üzrə Tovuz rayonu 4, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu üzrə Xaçmaz rayonu 10, Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu üzrə Lənkəran rayonu 9, Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu üzrə Kürdəmir rayonu 7, Mil-Muğan iqtisadi rayonu üzrə İmişli rayonu 6, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə Balakən rayonu 7, Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu üzrə Hacıqabul rayonu 7, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu üzrə isə artım olmamış əksinə azalma olmuşdur. Amma Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda 2022-ci ildə görülən işlər bu rayonun yaxın illərdə daha sürətli inkişaf edəcəyini deməyə əsas verir.

Cədvəl 3. Ölkə iqtisadiyyatında sənayenin payı, faizlə

Göstəricilər	2018	2019	2020	2021
Əlavə dəyər	44,5	41,4	34,1	42,5
Ümumi mənfəət	55,3	53,1	46,9	56,7
Xalis mənfəət	57,6	54,5	47,5	58,7
Əsas kapitala investisiyalar	49,3	49,9	52,6	44,6

Mənbə: https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/

Müəssisələrin sayının artması Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında sənayenin payının artmasına da öz təsirini göstərmişdir. 2020-ci ildə pandemiya ilə əlaqəli nəzərə çarpacaq azalma baş vermişdisə, 2021-ci ildə isə 2020-ci ilə nisbətən 8.4 faiz artım olmuşdur. Pandemiya dövrü olmasına baxmayaraq 2020-ci ildə əsas kapitala investisiyalar 52.6 faiz təşkil etmişdir. Cədvəl 3-də bu aydın görünür.

Təhlil apardığımız illər üzrə Azərbaycanda istehsal olunan sənaye məhsulunun dəyərində də artım baş vermişdir. Belə ki, 2021-ci ildə 2018-ci ilə nisbətdə milyon manatla bütün sənaye üzrə 7.552,1, Mədəncixarma sənayesində 1.290,9, Emal sənayesində 5.421,6, Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatında 710,9, Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində 128.7 artım olmuşdur.

Cədvəl 4. Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, faktiki qiymətlərlə, milyon manat

Göstəricilər	2018	2019	2020	2021
Bütün sənaye	47677,0	46999,2	37269,9	55229,1
Mədəncixarma sənayesi	34931,5	32857,5	22836,3	36222,4
Emal sənayesi	10465,4	11793,8	11848,3	15887,0
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	1961,2	2011,6	2253,2	2672,1
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	318,9	336,3	332,1	447,6

Mənbə: https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/

Nəticə

Məqalənin mövzusu ilə əlaqəli istifadə olunan elmi ədəbiyyatlarda və məqalələrdə də ölkə iqtisadiyyatının inkişafında sənayenin əhəmiyyətindən bəhs edilir. Azərbaycanda son illər aparılan iqtisadi islahatların əsas məqsədlərindən biri qeyri-neft sektorunun inkişafıdır. Apardığım araşdırma və iqtisadi göstəricilərin təhlili də göstərir ki, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün ölkədə sənaye sahələrinin və müəssisələrinin sayının artırılması vacib məsələdir. Məqalənin sonunda əldə olunan nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- Sənaye müəssisələrinin sayının artması ölkə iqtisadiyyatında sənayenin payını artıracaq;
- Ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı inkişafını təmin edəcək;
- Yeni iş yerlərinin açılması nəticəsində əhəlinin məşğulluq səviyyəsi yüksələcək;
- Nəticədə iqtisadiyyatın inkişafı və əhəlinin sosial rifahı yüksələcək.

ƏDƏBİYYAT

1. (Xie et al., 2016 143(17): 3109–3118)
2. Almada-Lobo, F. (2016), "The industry 4.0 revolution and the future of manufacturing execution systems (MES)", *Journal of Innovation Management*, Vol. 3 No. 4, p. 17.
3. Belussi, F. (2005), "Are industrial districts formed by networks without technologies? The diffusion of internet applications in three Italian clusters", *European Urban and Regional Studies*, Vol. 12 No. 3, p. 247-268.
4. Belussi, F. and Sedita, S.R. (2009), "Life cycle vs. multiple path dependency in industrial districts", *European Planning Studies*, Vol. 17 No. 4, p. 505-528.
5. Bettiol, M., Chiarvesio, M., Di Maria, E. and Micelli, S., "Manufacturing, where art thou? (2018)
6. Biggiaro, L. (2006), "Industrial and knowledge relocation strategies under the challenges of globalization and digitalization: the move of small and medium enterprises among territorial systems", *Entrepreneurship and Regional Development*, Vol. 18 No. 6, pp. 443-471.
7. Bogers, M., Hadar, R. and Bilberg, A. (2016), "Additive manufacturing for consumer-centric business models: implications for supply chains in consumer goods manufacturing", *Technological Forecasting and Social Change*, Vol. 102, pp. 225-239.
8. E Di Maria, V De Marchi, A Galeazzo *Business Strategy and the Environment*, 1-14 2022
9. Eddy covariance method for scientific, industrial, agricultural and regulatory applications: A field book on measuring ecosystem gas exchange and areal . G Burba – 2013
10. Intellectual property rights and the life science industries: A twentieth century history G Dutfield – 2017
11. **Industrial Economics: an introductory text** book RR Barthwal – 2007
12. Industry 4.0 technologies and circular economy: The mediating role of supply chain integration E Di Maria, V De Marchi, A Galeazzo *Business Strategy and the Environment*, 1-14 2022
13. Mi-Kyung Hong, Lisa A. Bero First published: 10 July 2006
14. Mittal et al., A Critical Review of Smart Manufacturing & Industry 4.0 Maturity Models: Implications for Small and Medium-sized Enterprises (SMEs) November 2018 *Journal of Manufacturing Systems* 49:194-214
15. <https://ask.gov.az/mission>
16. <https://mdi.gov.az/az/fealiyyet-istiqametleri-22>
17. <https://www.britannica.com/technology/industry>
18. https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/

UOT: 33: 314

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏLİLLƏRİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

JALƏ ƏLİYEVƏ RƏHMAN QIZI

Azərbaycan Respublikası

Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu,

Azərbaycan Universiteti,

jale-2015@rambler.ru

XÜLASƏ

Respublika əhalisinin 6%-i, başqa sözlə, 615 min nəfərdən çoxu əlilliyi olan şəxslərdir. Dünya əhalisinin isə 1 milyarddan çoxunu, təxminən 15%-ni əlillər təşkil edir. Əlilliyi yaradan səbəblər müxtəlif olsa da daha çox yoxsulluq, yetərsiz qidalanma, müharibələr, tibbi xidmətlərdən lazımınca istifadə edə bilməmək, xəstəliklər, doğuş zamanı zədələmələr, iş yerində əməyin təhlükəsizlik qaydalarına riayət etməmə, qəza və xəstəliklər ona səbəb olur. Digər şəxslər kimi əlilliyi olan şəxslərin sosial təminat hüququ vardır. Əlillərin rifahının yaxşılaşdırılmasında, onların ehtiyaclarının qarşılınmasında sosial müdafiələrinin gücləndirilməsi zəruridir.

Tədqiqatın məqsədi əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsinin mövcud vəziyyətini təhlil etmək, qarşılaşdıqları çətinlikləri aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Tədqiqatın metodologiyası-tədqiqat işində ölkəmizdə və dünyada əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi ilə bağlı qəbul edilmiş strateji və hüquqi-normativ sənədlərdən, beynəlxalq təşkilatların bu sahədəki hesabatlarından və ARDSK-nin məlumatlarından istifadə olunmuşdur. Müqayisəli iqtisadi-statistik təhlil, ümumiləşdirmə, sistemli təhlil, metodlarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: əlilliyi olan şəxslər, sosial müdafiə, səhiyyə xərcləri, pensiya, sosial müavinət, insan hüquqları, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı

ОЦЕНКА ТЕКУЩЕГО ПОЛОЖЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ИНВАЛИДОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

РЕЗЮМЕ

6% населения республики, другими словами, более 615 тысяч человек являются инвалидами. Более 1 миллиарда, около 15% населения мира являются инвалидами. Причины инвалидности разные. Однако причиной инвалидности чаще всего являются бедность, недоедание, войны, недостаточный доступ к медицинскому обслуживанию, болезни, родовые травмы, несоблюдение техники безопасности на производстве, несчастные случаи и заболевания. Люди с инвалидностью имеют право на социальное обеспечение, как и другие люди. Необходимо усилить социальную защиту инвалидов в целях улучшения их благосостояния и обеспечения их потребностей.

Цель исследования-проанализировать современное состояние социальной защиты инвалидов, выявить трудности, с которыми они сталкиваются. Методология исследования-в исследовательской работе использовались стратегические и нормативно-правовые документы, принятые по социальной защите инвалидов в нашей стране и мире, отчеты международных организаций в этой сфере и информация АРДСК. Используются сравнительный экономико-статистический анализ, обобщение, систематический анализ, методы.

Ключевые слова: инвалиды, социальная защита, расходы на здравоохранение, пенсия, социальные пособия, права человека, Международная Организация Труда

ASSESSMENT OF THE CURRENT SITUATION OF SOCIAL PROTECTION OF THE DISABLED IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ABSTRACT

6% of the population of the republic, in other words, more than 615 thousand people are persons with disabilities. More than 1 billion, about 15% of the world's population are disabled. There are various causes of disability. But it is

mostly caused by poverty, malnutrition, wars, inadequate access to medical services, diseases, birth injuries, lack of compliance with occupational safety regulations, accidents and diseases. Like other people, people with disabilities have the right to social security. It is necessary to strengthen the social protection of disabled people in order to improve their welfare and meet their needs.

The purpose of the study is to analyze the current state of social protection of persons with disabilities and to reveal the difficulties they face. The methodology of the research - the strategic and legal-normative documents adopted on the social protection of persons with disabilities in our country and the world, the reports of international organizations in this field and the information of ARDSK were used in the research work. Comparative economic-statistical analysis, generalization, systematic analysis, methods were used.

Keywords: persons with disabilities, social protection, health care costs, pension, social benefits, human rights, International Labor Organization

Giriş

Sosial müdafiə əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiya olması və fəal iştirakını təşviq etmək üçün zəruridir. *“Sosial müdafiə əsas səhiyyə xidmətinin və gəlir təhlükəsizliyinin təmin edilməsi vasitəsilə yoxsulluğun azaldılmasında və qarşısının alınmasında, bərabərsizliyin aradan qaldırılmasında və hər kəs üçün ömür boyu sarsıntılara və böhranlara qarşı dayanıqlılığın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Ümumbəşəri sosial müdafiə sistemi müxtəlif insan qruplarının üzvləşə biləcəyi vəziyyətlərə cavab vermək üçün tərtib edilməlidir”* [8].

Respublikamızda dövlətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin prioritetləri sırasında əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi mühüm yer tutur. Onların reabilitasiyası, cəmiyyətə inteqrasiyası mühüm sosial vəzifələrdən biridir. Respublikamız əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının qorunması və sosial müdafiəsi ilə bağlı bir sıra beynəlxalq müqavilələrə, o cümlədən BƏT-in və BMT-nin Konvensiya və Tövsiyələrinə tərəfdar çıxmış və qanunvericilikdə beynəlxalq normaların əsas müddəaları nəzərə alınmışdır.

“Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının (2018-ci il 31 may) Qanununun 6-cı fəslə əlilliyi olan insanların sosial müdafiəsindən bəhs edir. Qanunda göstərilir ki, *“dövlət əlilliyi olan şəxslərin əlilliklə bağlı ehtiyaclarının ödənilməsi üçün köməklik göstərir və onların sosial müdafiə və yoxsulluğun azaldılması üzrə dövlət proqramlarından istifadə etmək imkanlarını təmin edir”* [5].

Qeyd edək ki, əlilliyə görə ayrı-seçkiliyin yol verilməzliyi, bu kateqoriyadan olan şəxslərin digər şəxslərlə bərabər şəkildə cəmiyyətin həyatında iştirakının təmin edilməsi digər dövlət sənədlərində də əks olunur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş *“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlərdən biri (Prioritet 2.)* dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyətin qurulmasıdır.

22 iyul 2022-ci il tarixində təsdiq edilmiş Milli Prioritetlərə söykənən *“2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”*nda sözü gedən prioritet üzrə məqsədlər müəyyən edilmişdir. Qarşıdakı illərdə ədalətli və əhatəli sosial müdafiə sisteminin qurulması, əlilliyi olan şəxslər üçün sosial yardımların əlçatanlığının artırılacağı, əmək bazarına inteqrasiyasının genişləndirilməsi tədbirlərinin görülməsi nəzərdə tutulur. Tədbirin nəticəsində əlilliyi olan şəxslərin məşğulluq səviyyəsinin 3% artmasına nail olacağı, reabilitasiya müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi, bununlada reabilitasiya infrastrukturuna əlçatanlığının təmin edilməsi hədəflənmişdir [1].

Əlilliyin qiymətləndirilməsi

Respublikamızda əlilliyin qiymətləndirilməsi Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində Dövlət Tibbi-Sosial Ekspertiza və Reabilitasiya Agentliyinin tibbi-sosial ekspert komissiyaları (TSEK) tərəfindən və “Əlilliyin müəyyən olunması meyarları” əsasında həyata keçirilir. Qiymətləndirmə zamanı orqanizmin funksiyalarının itirilməsi faizinin müəyyən edilməsi prinsipi və xəstəliyin ağırlıq dərəcəsi nəzərə alınır. Orqanizmin funksiyalarının 81-100 faiz itirilməsi I dərəcə, 61-80 faiz itirilməsi II dərəcə, 31-60 faiz itirilməsi isə III dərəcə kimi qiymətləndirilir [4].

Əlilliyin qiymətləndirilməsi şəxsin özünəqulluq, sərbəst hərəkətmə, istiqamət seçmə, ünsiyyət, davranışına nəzarət etmə, öyrənmə və əmək fəaliyyəti üzrə insanın həyat fəaliyyətinin 7 əsas kateqoriya üzrə aparılır.

Ölkədə mütəmadi olaraq əlilliyi olan şəxslərə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə işlər görülməkdədir. 2021-ci ildə təsdiq edilmiş “Əlilliyi olan şəxslərin reyestrinin aparılması Qaydası”na əsasən vahid informasiya bazasının formalaşdırılmasına başlanılıb. Məlumat bazasında əlilliyi olan şəxslərin fərdi məlumatları, əlilliyinə, sosial müdafiə tədbirləri ilə əhatə olunmasına, sosial ödənişlə, reabilitasiya xidmətləri və vasitələri ilə təminatına, peşə-əmək qabiliyyətinin itirilməsi faizinə, məşğulluq vəziyyətinə, məşğulluq tədbirlərinə cəlb olunmasına və s. dair bütün məlumatlar əhatə olunması nəzərdə tutulur.

Dünyada əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsinin mövcud vəziyyəti

BƏT-in “Ümumdünya Sosial Müdafiə Hesabatında” qeyd edilir ki, dünyada sosial müdafiə ilə bağlı irəliləyişlər baş versədə yetərli olmamışdır. COVID-19 qlobal pandemiyası baş verdikdə bir çox ölkələrdə, hər kəsi əhatə edəcək, sosial təminatla bağlı çətinliklər yaşandı.

Qeyd edək ki, sosial müdafiə üzrə xərclər ölkələr üzrə əhəmiyyətli fərqlənir. Əksər sosial-iqtisadi göstəricilərinə görə irəlində olan ölkələrdə səhiyyə və sosial müdafiə xərclərinin ÜDM-də payı 20%-dən yüksəkdir. Beləki, 2020-ci ildə bu göstərici Avstriyada 20,1%, Finlandiyada 24,4%, İtaliyada 20,9%, Danimarkada 22,2% və Fransada 23,9% təşkil etmişdir. Respublikamız bu göstərici üzrə qonşu ölkələrlə müqayisədə yalnız Qazaxıstandan irəlində olmuşdur (Cədvəl 1). Digər qonşu ölkələrlə müqayisədə Gürcüstandan 1,1 faiz bənd, Türkiyədən 3,9 faiz bənd, Rusiyadan 7,4 faiz bənd, Ermənistandan isə 0,8 faiz bənd qədər geridədir. Respublikamızda dövlət səhiyyə xərcləri müqayisə edilən qonşu ölkələrin hamısından aşağıdır.

Qeyd edək ki, 2020-ci ildə həm respublikamızda, həm də əksər ölkələrdə sosial müdafiə xərclərinin böyük hissəsi yaşlı əhali kateqoriyasının sosial müdafiəsinə çəkilmişdir. Danimarka, Norveç, İspaniya, İrlandiya, İsveç, İsveçrə, Belarusiya kimi ölkələrdə isə əmək qabiliyyətli əhalinin sosial müdafiəsinə çəkilən xərclər üstünlük təşkil etmişdir. Bunu pandemiya zamanı həmin ölkələrdə bu yaş qrupu üzrə əhalinin sosial təminat ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərlə əlaqələndirmək olar.

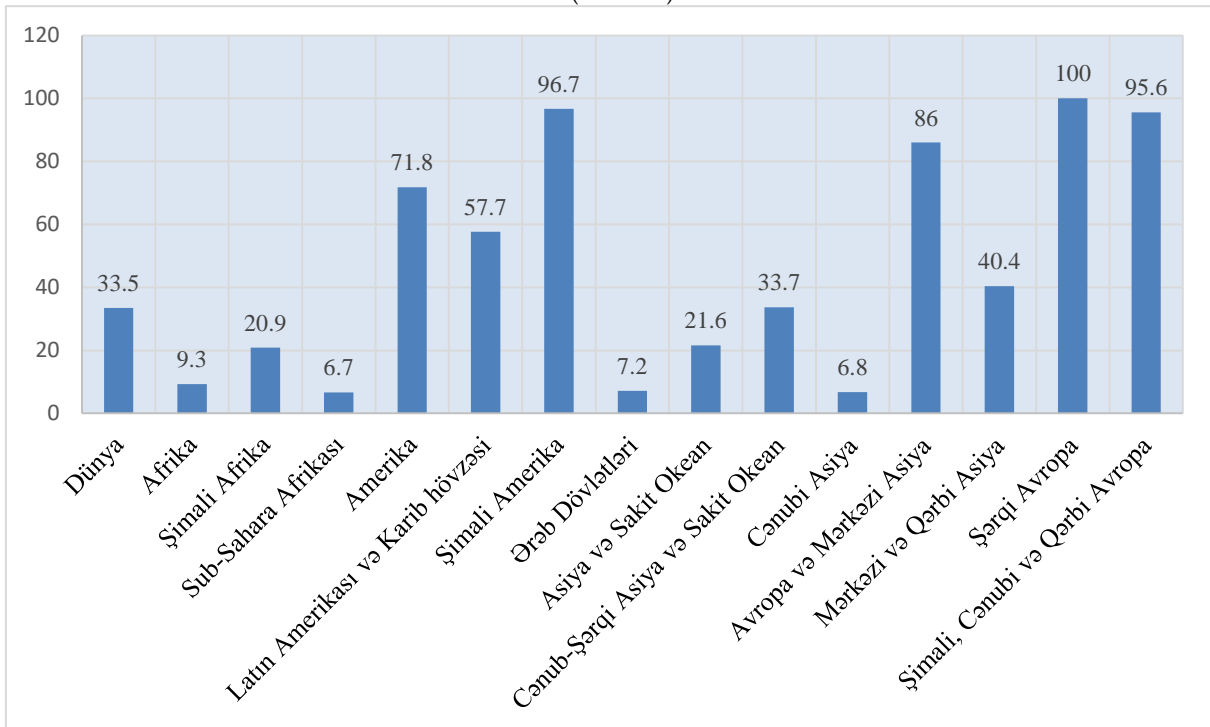
Cədvəl 1. Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə dövlətin səhiyyə və sosial müdafiə xərcləri, 2020-ci il, ÜDM-də faizi

Ölkələr	Sosial müdafiə xərclər (səhiyyə istisna olmaqla)	Geniş yaş qrupları üzrə sosial müdafiə xərcləri			Dövlətin səhiyyə xərcləri
		uşaqlar	əmək qabiliyyətli əhali	yaşlı əhali	
Azərbaycan	6,0	0,2	1,3	4,4	0,9
Gürcüstan	7,1	1,7	1,1	4,2	2,8
Türkiyə	9,9	0,1	3,4	6,8	3,2
Rusiya	13,4	0,7	3,5	10,3	3,2
Qazaxıstan	5,1	0,6	1,0	3,5	1,8
Ermənistan	6,8	1,0	0,7	5,2	1,2

Mənbə [6].

2020-ci ildə dünya əhalisinin yalnız 46,9%-i ən azı bir sosial müavinət almışdır. Digər 53,1% və ya 4,1 milyard insan tamamilə sosial müdafiədən kənar qalmışdır. Bu göstərici üzrə regionlar arasında əhəmiyyətli bərabərsizliklər var. Sosial müdafiə ilə təmin olunma səviyyəsi Avropa və Mərkəzi Asiya (83,9%) və Amerika qitələrində (64,3%) dünya üzrə orta göstəricidən yuxarı, Asiya-Sakit Okeanda (44,1%), Ərəb ölkələrində (40%) və Afrikada (17,4%) isə aşağıdır [6].

BƏT-in son qiymətləndirmələrinə əsasən dünyada ağır dərəcəli əlilliyi olanların yalnız 33,5%-i nağd pul müavinəti əldə edə bilirlər (Diaqram 1). Əlilliyə görə sosial müavinət alanların sayının aşağı olması onların dəstək və xidmətlərlə kifayət qədər təmin edilməməsinə, çoxsaylı məhrumiyətlərlə üzləşmə ehtimalının yüksək olmasına dəlalət edir.

Diaqram 1. Region və subregionlara görə nağd pul müavinəti alan ağır dərəcəli əlilliyi olan şəxslərin payı, % (2020-ci il)

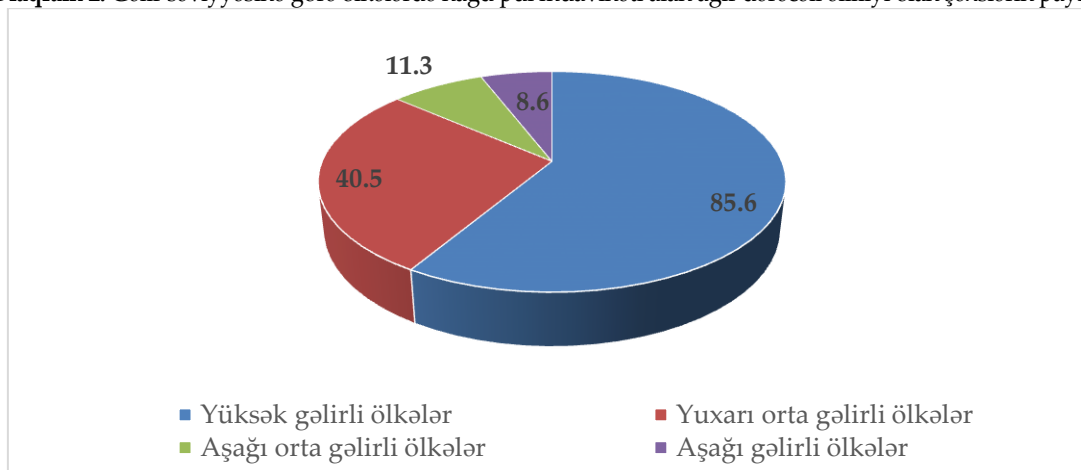
Qeyd: Sub-Sahara Afrikası Afrika qitəsinin Böyük Səhranın cənubunda yerləşən hissəsinə verilən adıdır. Əlcəzair, Misir, Liviya, Mərakeş, Sudan, Tunis və Qərbi Saharadan başqa bütün ölkələr bu regiona daxildir.

Mənbə [6]

Bu göstərici üzrə regionlar və sub regionlar arasında əhəmiyyətli fərqlər müşahidə olunur. Belə ki, Cənubi Asiya, Sub-Sahara Afrikası, Afrika və Ərəb Dövlətləri regionunda nağd pul müavinəti alan ağır dərəcəli əlilliyi olan şəxslərin payı çox aşağıdır. Başqa sözlə desək, bu kateqoriyadan olanlar arasında müavinət alanların xüsusi çəkisi 10%-dən aşağıdır. Regionda ən yüksək göstəriciyə Şərqi Avropa sahibdir. Beləki, bu regionda ağır dərəcəli əlillərin hamısı nağd pul müavinəti əldə edir. Şimali Amerika və Şimali, Cənubi və Qərbi Avropa regionunda yaşayan ağır dərəcəli əlillərin 95%-dən çoxu müavinətlə təmin olunmuşdur.

Nağd pul müavinətləri ilə təmin olunma ölkələrin gəlir səviyyəsindən asılı olaraq da fərqlənir. Belə ki, yüksək gəlirli ölkələrdə sözü gedən kateqoriyadan olan insanların 85%-i müavinətlə təmin olunduqları halda aşağı və aşağı orta gəlirli ölkələrdə bu nisbət 8-11% aralığında dəyişir (Diaqram 2). Qeyd edək ki, BƏT-in gəlir qruplaşmasına görə yuxarı orta gəlirli ölkələr sırasında yer alan respublikamızda ağır əlilliyi olan şəxslərin hamısı nağd pul müavinəti ilə təmin olunmuşdur.

Diaqram 2. Gəlir səviyyəsinə görə ölkələrdə nağd pul müavinəti alan ağır dərəcəli əlilliyi olan şəxslərin payı, %

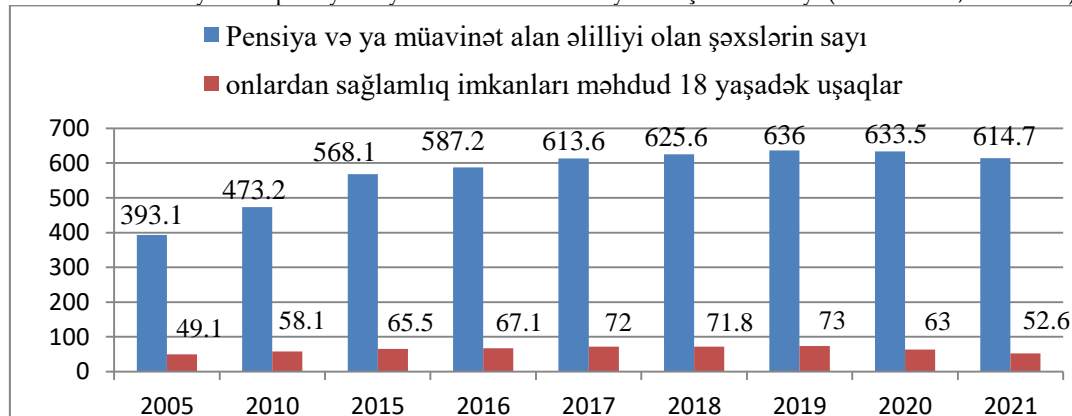

Mənbə [6]

Azərbaycanda əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsinin mövcud vəziyyəti

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, 2021-ci ildə Azərbaycan əhalisinin 6,1%-i, yəni 615 min nəfəri əlilliyi olan şəxslər və sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlardır (Cədvəl 2).

Cədvəl 2. Azərbaycanda pensiya və ya müavinət alan əlilliyi olan şəxslərin sayı (ilin əvvəlinə, min nəfər)

Mənbə [2]

Respublikada əlilliyi olan şəxslərin sayı müqayisə edilən 2005-2021-ci illər ərzində 1,6 dəfə artmışdır. 2020-ci ilə nisbətən 2021-ci ildə isə əlilliyi olan şəxslərin sayında azalma baş vermişdir. Buna səbəb, son illərdə əlilliyin təyin olunması sahəsində şəffaflığın təmin edilməsi, saxta əlillik təyinatlarının qarşısının alınması, sistemin təkmil əsaslarla qurulması üçün inzibati və sistem xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Beləliklə, ölkədə əlilliyi olanların sayının azalmasının keçirilən tədbirlərin nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar.

2021-ci ildə əlilliyi olan şəxslərin arasında sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşadək uşaqların payı 8,6% təşkil etmişdir. Müqayisə edilən 2005-2021-ci illər ərzində sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşadək uşaqların payının ən çox olduğu dövr 2019-cu ildə olmuşdur və 11,5%-ə yüksəlmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşadək uşaqların sayında ilk dəfə əlil hesab edilən 18 və yuxarı yaşda olan şəxslərin sayı dinamikasındakı dəyişilmələr müxtəlif illərdə kəskin fərqlənir. Belə vəziyyət səhiyyə sistemində yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində əvvəllər ölümlə nəticələnən bir çox xəstəliklərin müalicəsi imkanlarının genişlənməsi və bunun da öz növbəsində əlillərin sayının artmasına səbəb olması ilə izah oluna bilər.

Son illər əlillərin pul gəlirlərinin artması məqsədilə müxtəlif fərman və sərəncamlar verilib. Prezidentin fərman və sərəncamları ilə əlilliyə görə əmək pensiyalarının orta aylıq məbləği 2010-cu illə müqayisədə 2021-ci ildə 2,6 dəfə artırılıb. 2021-ci ildə əlilliyə görə orta pensiya məbləği 260 manat olub (Cədvəl 3).

Cədvəl 3. Azərbaycanda əlilliyə görə təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği və əlilliyə görə pensiyaçıların sayı

	2010	2015	2018	2019	2020	2021	2010-cu ilə nisbətən 2021-ci ildə
Pensiyaların orta məbləği, manat	98,5	149,4	175,0	185,0	229,7	260,9	2,7 dəfə
Pensiyaçıların sayı, min nəfər	311,8	365,8	389,8	390,1	384,0	373,8	62,0

Mənbə [2]

Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin məlumatlarına əsasən, 2010-cu ildə ölkədə əlilliyə görə pensiyaçıların sayı 311,8 min nəfər olmuşdur. Cəmi pensiyaçıların tərkibində onların payı 23,8% təşkil etmişdir. 2021-ci ildə isə əlilliyə görə pensiyaçıların sayı 62,0 min nəfər artaraq 373,8 min nəfərə çatmışdır. Cəmi pensiyaçıların tərkibində isə onların payı 30,4%-ə yüksəlmişdir. Respublikada 183 minə qədər əlilliyi olan şəxs sosial müavinət alır (Cədvəl 4). 2021-ci ildə onların aldığı sosial müavinətin orta məbləği 125 manat olmuşdur.

Cədvəl 4. Azərbaycanda əlilliyə görə əhaliyə dövlət tərəfindən verilən sosial müavinətlər, ilin əvvəlinə

	2010		2015		2020		2021	
	Sosial müavinət təyin olunmuş şəxslərin sayı, nəfər	Bir nəfərə düşən orta aylıq məbləğ, manat	Sosial müavinət təyin olunmuş şəxslərin sayı, nəfər	Bir nəfərə düşən orta aylıq məbləğ, manat	Sosial müavinət təyin olunmuş şəxslərin sayı, nəfər	Bir nəfərə düşən orta aylıq məbləğ, manat	Sosial müavinət təyin olunmuş şəxslərin sayı, nəfər	Bir nəfərə düşən orta aylıq məbləğ, manat
Aylıq sosial müavinət alanların sayı, cəmi	293528	34,48	338231	50,60	401249	118,40	411823	118,16
əlilliyə görə	92701	35,49	129888	49,43	180521	125,17	182510	125,08
Ehtiyac meyarı	-	65	-	105	-	160	-	170
Yaşayış minimumu	-	87	-	131	-	190	-	196

Qeyd: Eyni zamanda bir neçə növ sosial müavinət alan şəxslər üzrə aldıkları sosial müavinətlərin sayı nəzərə alınmaqla.

Mənbə [2]

Müavinət alan əlil uşaqların sayı 52 min nəfərdir. Onlara verilən müavinətin orta məbləği 150 manat təşkil etmişdir. 2010-cu ildə isə bu müvafiq olaraq 52 min nəfər və 50 manat olmuşdur. Göründüyü kimi, əlillərin müavinətlərinin məbləği azdır. Bu göstərici nəinki inkişaf etmiş, bəzi hallarda inkişaf etməkdə olan ölkələrin müvafiq göstəricisindən aşağıdır. Qeyd edək ki, müavinətlərin məbləğinin azlığı onların sosial müdafiəsində problemlər yaradır. Bəzi müavinətlərin məbləği yaşayış minimumundan belə aşağıdır.

I dərəcə əlilliyi olan şəxslərə və ya sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaqlara qulluq edən şəxslərə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdü verilir. Təqaüdün məbləği 2022-ci ilin yanvarın 1-dən 80 manat məbləğində müəyyənləşdirilib.

Azərbaycanda dövlət tərəfindən bu əhali kateqoriyasına münasibətdə həyata keçirilən sosial yönümlü tədbirlər nəticəsində onların sosial ödənişlərində artım dinamikası müşahidə edilsə də onlar yalnız dövlət tərəfindən verilən pensiya və müavinətlər hesabına tələbatlarını ödəyə bilmirlər. Əlilliyə görə sosial müavinətlərin məbləğinin əlilliyə görə pensiya məbləğindən xeyli aşağı olması birincilərin daha aztəminatlı kateqoriya kimi qiymətləndirilməsinə əsas verir.

Həmçinin təhlil göstərir ki, əlilliyə görə sosial müavinət alanların sayının artım tempi əlilliyə görə pensiya alanların sayının artım tempini xeyli üstələyir. Belə ki, 2010-2021-ci illəri əhatə edən dövrdə cəmi pensiya alanların tərkibində əlilliyə görə pensiya alanların payı 23,8%-dən 30,4%-dək artmış, aylıq sosial müavinət alanların tərkibində əlilliyə görə sosial müavinət alanların payı isə 31,6%-dən 44,3%-dək artmışdır.

Əhalinin bu kontingentinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında onların əmək bazarına inteqrasiyası, məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi mühüm rol oynayır.

BƏT-nin tövsiyələrinə əsasən *“sosial müdafiə proqramları əlilliyi olan şəxslərin əlilliklə bağlı ehtiyaclarını və əlavə xərcləri qarşılamaq və səhiyyə xidmətlərindən səmərəli istifadə imkanlarını təmin etməklə yanaşı əlillərin əmək bazarında iştirakını stimullaşdırma bilməlidir”* [7].

BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığının *“Əlillərin sosial müdafiəsi haqqında”* hesabatında qeyd edilir ki, *“sosial müdafiə sistemlərinin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin (SDGs) irəliləməsi, yoxsulluğun və bərabərsizliyin azaldılması və insan potensialının artırılmasında əhəmiyyətlidir. Effektiv milli sosial müdafiə sistemləri yalnız gəlir təhlükəsizliyini təmin etmək, yoxsulluğu və bərabərsizliyi azaltmaq üçün deyil, həm də insan potensialının artırılmasında, fərdlərin ərzaq, səhiyyə, təhsil, məşğulluq və maliyyə vəsaitlərinə çıxışı imkanlarının artırılmasında mühüm rol oynayır”* [3].

Əlillərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinin ən səmərəli yolu onların gəlirlərinin davamlı şəkildə artırılmasıdır. Sağlamlıq imkanı məhdud olan bir insan lazımi gəlirə sahib olmadıqda o, gündəlik qayğılarının həllində digər insanlara nisbətən daha böyük çətinliklərlə üzləşir. Xüsusən də əlillik vəziyyəti daha ağır olan insanlar üçün bu hal keçərlidir. Buna görə də dövlət əlillərin sosial müdafiəsini gücləndirmək məqsədilə diqqəti ilk növbədə əlillərin gəlirlərinin artırılmasına yönəldir.

Əlillərin gəlirlərinin artırılması üçün dövlət hərtərəfli dəstək nümayiş etdirir. Bir tərəfdən əlillərin pul gəlirləri artırılır, onlara pensiya çıxmaqda güzəştlər tətbiq edilir, müxtəlif müavinət və təqaüdlər verilir, digər tərəfdən isə əlillərə işə düzəlməkdə, mənzil və avtomobillə təminatda, müalicə almaqda, təhsildən güzəştli şərtlərlə istifadədə dəstək verilir. Hər iki formada göstərilən dəstək ümumən əlilliyi olan şəxslərin gəlirlərinin artmasına xidmət edir.

Nəticə

Hazırda cəmiyyətlər əlilliyi faciə və ya qüsür kimi deyil daha çox insan müxtəlifliyinin bir hissəsi kimi görməyin daha uyğun olduğu fikrini müdafiə etməkdədirlər. Əlilliyi olan insanların vəziyyətlərinə görə məruz qaldıqları çətinliklər insan hüquqlarının pozulması kimi dəyərləndirilir.

Azərbaycanda dövlət tərəfindən bu əhali kateqoriyasına münasibətdə həyata keçirilən sosial yönümlü tədbirlər nəticəsində onların sosial ödənişlərində artım dinamikası müşahidə edilsə də onlar yalnız dövlət tərəfindən verilən pensiya və müavinətlər hesabına öz tələbatlarını ödəyə bilmirlər. Əlilliyə görə sosial müavinətlərin məbləğinin pensiya məbləğindən xeyli aşağı olması birincilərin daha aztəminatlı kateqoriya kimi qiymətləndirilməsinə əsas verir. Əlilliyə görə sosial müavinətin məbləği həm ehtiyac meyarı, həm də yaşayış minimumu göstəricisindən aşağı olmuşdur. Əlilliyə görə verilən müavinətlərin məbləğinin artırılması onların rifahının yaxşılaşdırılması üçün məqsədəuyğundur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. <https://president.az/az/articles/view/56725>
2. ARDSK. <https://www.stat.gov.az/>
3. BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığının “Əlillərin sosial müdafiəsi haqqında” Hesabatı, 2015. <https://www.ohchr.org/en/calls-for-input/report-right-persons-disabilities-social-protection>
4. Əlilliyin müəyyən olunması meyarları. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2022-ci il 13 may tarixli 187 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir. <https://e-qanun.az/framework/49623>
5. “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2018. <https://e-qanun.az/framework/39591>
6. İLO. World Social Protection Report 2020–22: Social protection at the crossroads-in pursuit of a better future <https://www.ilo.org/global/research/global-reports/world-social-security-report/2020-22/lang--en/index.htm>
7. İLO. https://www.ilo.org/global/topics/disability-and-work/WCMS_569092/lang--en/index.htm
8. How to Design Disability-Inclusive Social Protection. Economic and Social Commission for Asia and the Pacific. United Nations, 2021. https://www.unescap.org/sites/default/d8files/knowledge-products/Social_Protection_module_5_E.pdf

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

1. "The Baku Engineering University Economics and Administration" accepts original unpublished articles and reviews in the research field of the author.
2. Articles are accepted in English.
3. File format should be compatible with **Microsoft Word** and must be sent to the electronic mail (**journal@beu.edu.az**) of the Journal. The submitted article should follow the following format:
  - Article title, author's name and surname
  - The name of workplace
  - Mail address
  - Abstract and key words
4. The title of the article should be in each of the three languages of the abstract and should be centred on the page and in bold capitals before each summary.
5. **The abstract** should be written in **9 point** type size, between **100** and **150** words. The abstract should be written in the language of the text and in two more languages given above. The abstracts of the article written in each of the three languages should correspond to one another. The keywords should be written in two more languages besides the language of the article and should be at least three words.
6. **UDC** and **PACS** index should be used in the article.
7. The article must consist of the followings:
  - Introduction
  - Research method and research
  - Discussion of research method and its results
  - In case the reference is in Russian it must be given in the Latin alphabet with the original language shown in brackets.
8. **Figures, pictures, graphics and tables** must be of publishing quality and inside the text. Figures, pictures and graphics should be captioned underneath, tables should be captioned above.
9. **References** should be given in square brackets in the text and listed according to the order inside the text at the end of the article. In order to cite the same reference twice or more, the appropriate pages should be given while keeping the numerical order. For example: [7, p.15].

Information about each of the given references should be full, clear and accurate. The bibliographic description of the reference should be cited according to its type (monograph, textbook, scientific research paper and etc.) While citing to scientific research articles, materials of symposiums, conferences and other popular scientific events, the name of the article, lecture or paper should be given.

Samples:

  - a) **Article:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjajev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomerrik and dimeric conapeetes of carnosine üith zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
  - b) **Book:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
  - c) **Conference paper:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ.. Appligation of Information – Commu-nication Technologies in Science and education. II International Conference."Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", *Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391*
References should be in 9-point type size.
10. The margins sizes of the page: - Top 2.8 cm. bottom 2.8 cm. left 2.5 cm, right 2.5 cm. The article main text should be written in Palatino Linotype 11 point type size single-spaced. Paragraph spacing should be 6 point.
11. The maximum number of pages for an article should not exceed 15 pages
12. The decision to publish a given article is made through the following procedures:
  - The article is sent to at least to experts.
  - The article is sent back to the author to make amendments upon the recommendations of referees.
  - After author makes amendments upon the recommendations of referees the article can be sent for the publication by the Editorial Board of the journal.

YAZI VƏ NƏŞR QAYDALARI

1. "Journal of Baku Engineering University-İqtisadiyyat və İdarəetmə"- əvvəllər nəşr olunmamış orijinal əsərləri və müəllifin tədqiqat sahəsi üzrə yazılmış icmal məqalələri qəbul edir.
  2. Məqalələr İngilis dilində qəbul edilir.
  3. Yazılar **Microsoft Word** yazı proqramında, (**journal@beu.edu.az**) ünvanına göndərməlidir. Göndərilən məqalələrdə aşağıdakılara nəzərə alınmalıdır:
    - Məqalənin başlığı, müəllifin adı, soyadı,
    - İş yeri,
    - Elektron ünvanı,
    - Xülasə və açar sözlər.
  4. **Məqalədə başlıq hər xülasədən əvvəl** ortada, qara və böyük hərflə xülasələrin yazıldığı hər üç dildə olmalıdır.
  5. **Xülasə** 100-150 söz aralığında olmaqla, 9 punto yazı tipi böyüklüyündə, məqalənin yazıldığı dildə və bundan əlavə yuxarıda göstərilən iki dildə olmalıdır. Məqalənin hər üç dildə yazılmış xülasəsi bir-birinin eyni olmalıdır. Açar sözlər uyğun xülasələrin sonunda onun yazıldığı dildə verilməklə ən azı üç sözdən ibarət olmalıdır.
  6. Məqalədə UOT və PACS kodları göstərməlidir.
  7. Məqalə aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:
    - Giriş,
    - Tədqiqat metodu
    - Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri,
    - İstinad ədəbiyyatı rus dilində olduğu halda orijinal dili mötəzə içərisində göstərməklə yalnız Latın əlifbası ilə verilməlidir.
  8. **Şəkil, rəsm, grafik** və **cədvəllər** çapda düzgün, aydın çıxacaq vəziyyətdə və mətn içərisində olmalıdır. Şəkil, rəsm və grafiklərin yazıları onların altında yazılmalıdır. Cədvəllərdə başlıq cədvəlin üstündə yazılmalıdır.
  9. **Mənbələr** mətn içərisində kvadrat mötərizə daxilində göstərməklə məqalənin sonunda mətn daxilindəki sıra ilə düzəlməlidir. Eyni mənbəyə iki və daha çox istinad edildikdə əvvəlki sıra sayı saxlanmaqla müvafiq səhifələr göstərməlidir. Məsələn: [7,səh.15].

Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans, və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərməlidir.
- Nümunələr:**
- a) **Məqalə:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
  - b) **Kitab:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
  - c) **Konfrans:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ.. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391
- Mənbələr 9 punto yazı tipi böyüklüyündə olmalıdır.
10. **Səhifə ölçüləri:** üstədən 2.8 sm, altdan 2.8 sm, soldan 2.5 sm və sağdan 2.5 sm olmalıdır. Mətn 11 punto yazı tipi böyüklüyündə, **Palatino Linotype** yazı tipi ilə və tək simvol aralığında yazılmalıdır. Paraqraflar arasında 6 punto yazı tipi aralığında məsafə olmalıdır.
  11. Orijinal tədqiqat əsərlərinin tam mətni bir qayda olaraq 15 səhifədən artıq olmamalıdır.
  12. Məqalənin nəşrə təqdimi aşağıdakı qaydada aparılır:
    - Hər məqalə ən azı iki ekspertə göndərilir.
    - Ekspertlərin tövsiyələrini nəzərə almaq üçün məqalə müəllifə göndərilir.
    - Məqalə, ekspertlərin tənqidi qeydləri müəllif tərəfindən nəzərə alındıqdan sonra Jurnalın Redaksiya Heyəti tərəfindən çapa təqdim oluna bilər.

YAZIM KURALLARI

1. "Journal of Baku Engineering University- Ekonomi ve Yönetim" önceler yayımlanmamış orijinal çalışmaları ve yazarın kendi araştırma alanının-da yazılmış derleme makaleleri kabul etmektedir.
  2. Makaleler İngilizce kabul edilir.
  3. Makaleler Microsoft Word yazı programında, (**journal@beu.edu.az**) adresine gönderilmelidir. Gönderilen makalelerde şunlar dikkate alınmalıdır:
    - Makalenin başlığı, yazarın adı, soyadı,
    - İş yeri,
    - E-posta adresi,
    - Özet ve anahtar kelimeler.
  4. **Özet** 100-150 kelime arasında olup 9 font büyüklüğünde, makalenin yazıldığı dilde ve yukarıda belirtilen iki dilde olmalıdır. Makalenin her üç dilde yazılmış özeti birbirinin aynı olmalıdır. Anahtar kelimeler uygun özeti sonunda onun yazıldığı dilde verilmekle en az üç sözcükten oluşmalıdır.
  5. Makalede UOT ve PACS tipli kodlar gösterilmelidir.
  6. Makale şunlardan oluşmalıdır:
    - Giriş,
    - Araştırma yöntemi
    - Araştırma
    - Tartışma ve sonuçlar,
    - İstinat Edebiyatı Rusça olduğu halde orjinal dili parantez içerisinde göstermekle yalnız Latin alfabesi ile verilmelidir.
  7. **Şekil, Resim, Grafik ve Tablolar** baskıda düzgün çıkacak nitelikte ve metin içerisinde olmalıdır. Şekil, Resim ve grafiklerin yazıları onların alt kısmında yer almalıdır. Tablolarda ise başlık, tablonun üst kısmında bulunmalıdır.
  8. **Kullanılan kaynaklar**, metin dâhilinde köşeli parantez içerisinde numaralandırılmalı, aynı sırayla metin sonunda gösterilmelidir. Aynı kaynaklara tekrar başvurulduğunda sıra muhafaza edilmelidir. Örneğin: [7,seh.15]. Referans verilen her bir kaynağın künyesi tam ve kesin olmalıdır. Referans gösterilen kaynağın türü de eserin türüne (monografi, derslik, ilmi makale vs.) uygun olarak verilmelidir. İlmî makalelere, sempozyum, ve konferanslara müracaat ederken makalenin, bildirinin veya bildiri özetlerinin adı da gösterilmelidir.
- Örnekler:**
- a) **Makale:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjajev N.M.. *Spatial and Electronic Structure of Monomeric and Dimeric Conapeetes of Carnosine Üith Zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
  - b) **Kıtap:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
  - c) **Kongre:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "*Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions*", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391
- Kaynakların büyüklüğü 9 punto olmalıdır.
9. **Sayfa ölçüleri**; üst: 2.8 cm, alt: 2.8 cm, sol: 2.5 cm, sağ: 2.5 cm şeklinde olmalıdır. Metin 11 punto büyüklükte **Palatino Linotype** fontu ile ve tek aralıkta yazılmalıdır. Paragraflar arasında 6 puntoluk yazı mesafesinde olmalıdır.
  10. Orijinal araştırma eserlerinin tam metni 15 sayfadan fazla olmamalıdır.
  11. Makaleler dergi editör kurulunun kararı ile yayımlanır. Editörler makaleyi düzeltme için yazara geri gönderilebilir.
  12. Makalenin yayına sunuşu aşağıdaki şekilde yapılır:
    - Her makale en az iki uzmana gönderilir.
    - Uzmanların tavsiyelerini dikkate almak için makale yazara gönderilir.
    - Makale, uzmanların eleştirel notları yazar tarafından dikkate alındıktan sonra Derginin Yayın Kurulu tarafından yayına sunulabilir.
  13. Azerbaycan dışından gönderilen ve yayımlanacak olan makaleler için,(derginin kendilerine gönderilmesi zamani posta karşılığı) 30 ABD Doları veya karşılığı TL, T.C. Ziraat Bankası/Üsküdar-İstanbul 0403 0050 5917 No'lu hesaba yatırılmalı ve makbuzu üniversitemize fakslanmalıdır.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. «Journal of Baku Engineering University» - Экономика и управление публикует оригинальные, научные статьи из области исследования автора и ранее не опубликованные.
2. Статьи принимаются на английском языке.
3. Рукописи должны быть набраны согласно программы **Microsoft Word** и отправлены на электронный адрес (**journal@beu.edu.az**). Отправляемые статьи должны учитывать следующие правила:
  - Название статьи, имя и фамилия авторов
  - Место работы
  - Электронный адрес
  - Аннотация и ключевые слова
4. **Заглавие статьи** пишется для каждой аннотации заглавными буквами, жирными буквами и располагается по центру. Заглавие и аннотации должны быть представлены на трех языках.
5. **Аннотация**, написанная на языке представленной статьи, должна содержать 100-150 слов, набранных шрифтом 9 punto. Кроме того, представляются аннотации на двух других выше указанных языках, перевод которых соответствует содержанию оригинала. Ключевые слова должны быть представлены после каждой аннотации на его языке и содержать не менее 3-х слов.
6. В статье должны быть указаны коды UOT и PACS.
7. Представленные статьи должны содержать:
  - Введение
  - Метод исследования
  - Обсуждение результатов исследования и выводов.
  - Если ссылаются на работу на русском языке, тогда оригинальный язык указывается в скобках, а ссылка дается только на латинском алфавите.
8. **Рисунки, картинки, графики и таблицы** должны быть четко выполнены и размещены внутри статьи. Подписи к рисункам размещаются под рисунком, картинкой или графиком. Название таблицы пишется над таблицей.
9. **Ссылки** на источники даются в тексте цифрой в квадратных скобках и располагаются в конце статьи в порядке цитирования в тексте. Если на один и тот же источник ссылаются два и более раз, необходимо указать соответствующую страницу, сохраняя порядковый номер цитирования. Например: [7, стр.15]. Библиографическое описание ссылаемой литературы должно быть проведено с учетом типа источника (монография, учебник, научная статья и др.). При ссылке на научную статью, материалы симпозиума, конференции или других значимых научных мероприятий должны быть указаны название статьи, доклада или тезиса.

Например:

- a) **Статья:** Demukhamedova S.D., Aliyeva I.N., Godjajev N.M. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Книга:** Christie on Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
- c) **Конференция:** Sadychov F.S, Fydin C, Ahmedov A.I. Application of Information-Communication Nechnologies in Science and education. II International Conference. "*Higher Twist Effects In Photon-Proton Collision*", Baki,01-03 Noyabr, 2007, ss.384-391

Список цитированной литературы набирается шрифтом 9 punto.

10. **Размеры страницы:** сверху 2.8 см, снизу 2.8 см, слева 2.5 и справа 2.5. Текст печатается шрифтом **Palatino Linotype**, размер шрифта 11 punto, интервал-одинарный. Параграфы должны быть разделены расстоянием, соответствующим интервалу 6 punto.
11. Полный объем оригинальной статьи, как правило, не должен превышать 15 страниц.
12. Представление статьи к печати производится в ниже указанном порядке:
  - Каждая статья посылается не менее двум экспертам.
  - Статья посылается автору для учета замечаний экспертов.
  - Статья, после того, как автор учел замечания экспертов, редакционной коллегией журнала может быть рекомендована к печати.